

Lacuna ante praestans statuenda et sic explenda est: *multa praestans*. Cf. l. VIII. c. 31. §. 10: «erit magnus, potens, regi notus . . . praestans multa, potiora impetrans. Ira regis vel odio morietur.» l. V. c. 3. §. 34: «Erunt felices . . . aliena patrominia possidebunt, multa praestabunt.» l. VIII. c. 25. §. 9: «Hinc etiam satis felices nascentur eunuchi, et quibus regni tuitio credatur. Multis multa praestabunt . . . sed postea offenso principi mala morte morientur.» l. VIII. c. 21. §. 2: «In parte II. Geminorum quicumque habuerit horoscopum . . . erit dux . . . erit sane iustus religiosus, plurimis multa praestans.»

EGY ELFELEDETT REGÉNYRŐL

PETRICHEVICH HORVÁTH LÁZÁRNAK
«AZ ELBUJDOSOTT» CZ. REGÉNYE

(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA

FERENCZI ZOLTÁN

R. TAG

Föllovesta 1917. május 7.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1918

Egy elfeledett regényről.

[Petrichevich Horváth Lázárnak *Az elbujdosott* cz. regénye.]

T. Osztály! Midőn e helyen mint r. t. először megjelenek, első szavam a meleg köszöneté és háláé azért az engem megtisztelő kitüntetésért, hogy a T. Osztály az Akadémia r. tagjai közé megválasztott s ezzel alkalmat adott, hogy az Akadémia összes ülése e választást jóváhagyja. Természetesen nem tehetek nagy ígéretek és nemes fogadkozásokat. Ezek az én koromban már dicsekvészszámba mennének; de azt ígérem, hogy erőmhöz mérve mindent megpróbélok, mi a r. tagsággal járó kötelességeket teszi, arra nézve, hogy osztályunk érdekeit és javát s ezzel Akadémiánk ügyét is szolgáljam s így legalább csekély arányban viszonyozzam azt a díszít és kitüntetést, mely hazánk első tudományos intézetének választásával rám esett, a szerény munkásra, a több jóakarattal, mint eredménynyel munkálóra. Egyben legyen szabad a T. Osztályt arra kérnem, hogy fogadja el e felolvasást székfoglalóul. Ez ugyan eredetileg nem e célra, hanem egyszerű felolvasásnak készült s korábbra is volt tervezve. Közbejövén azonban a választás e megtisztelő körülménye, legtermészetesebbnek látszik ez a megoldás, melylyel egyszersmind a körülmények találkozása következtében abban a szerencsében részesülök, hogy gyorsan van alkalmam köszönetemet a legtermészetesebb módon kifejezni.

Ezzel értekezésem tárgyára térek át.

I.

Az 1836-ik évet bátran nevezhetjük a magyar regényirodalom születése s így nagy esztendejének. Ebben az évben ugyanis négy olyan magyar regény jelent meg, melyek számot tennének bármely

következő év regényei között akár maig is. Ez a négy regény, megjelenésök időrendjében, a következő: *Szirmay Ilona* Gaal Józseftől (1836 jun. 9.), *Abafi és Zólyomi Jósika* Miklóstól (1836 aug. 4.), *Az elbujdosott vagy Egy tél a fővárosban* (1836 aug. 27.), körülbelül Jósika regényeivel egy időben.¹ A három első regény elsősorban Scott Walter és a német-romantikusok hatása alatt áll. *Abafi*-ről és *Szirmay Iloná*-ról, kivált Scott hatását mutatva ki rajtok, másokon kívül magam is bőven írtam pár évvel ezelőtt *A száz éves Wauverley ez.* értekezésemben. Most *Az elbujdosott*-ról lesz szó, mely egyenesen és jóformán kizárólag Bulwert veszi példányul.

Ez az utóbbi az az elfeledett regény, melyről szólani kívánok annál inkább, mert már kora ifjúságom óta mindig részletesen ismerttettem egyetemi előadásaimban, midőn e kor regényirodalmát tárgyaltam, s már akkor szándékom volt e művet nyilvánosan is kiemelni a homályból. Ezt az elhatározásomat későn váltóm be; de mindenesetre még a maga idején. Csoda, hogy e több mint harmincz év után még mindig tehetem ezt s hogy meg nem előztek, a mi majdnem érthetetlen; mert először ez volt az első valódi magyar társadalmi regény, másodsor ez

¹ *Jelenkor*. 1836. 69. sz. (Értesítő.) Ugyanez évben jelent meg 1836 máj. 21-ikére egy fordított elbeszélés-gyűjtemény, mely szintén a legjobb minden megelőzői közt: *Pillangó*. Külföldi válogatott elbeszélések zsebkönyve. Kiadó Széplaki Erneszt. (Bajza József. Budán, A m. k. egyet. bet. 1836. 8 r. IV, 236 l.) Az előszó szerint Bajza oly gyűjteményt akart adni, melyben az elbeszélések érdekes tárgyúak, a szív kára nélkül olvashatók, irónaknak példányul szolgálhatnak az előadásbeli terjengősség kiküszöbölésére, a valódi élet festésére, érzélgés helyett érzések rajzára. Eddigi fordításaink kevés hasznolt, de annál több kárt okoztak s legújabb időkig sem szabadulhattunk meg a Lafontaine- és Kotzebue-féle érzélgéstől és erkölestelenségtől. Ha a németeknél nem akarunk messzebb menni, legalább ne a legrosszabbakat s az ott már méltán elfelejtetteket fordítsuk. Ehhez képest e kötet fordításokat ad Washington Irving (kettő), Scott, Goethe, Head Richard, Bulwer műveiből és hármat névtelentől; összesen kilenc elbeszélést túlnyomóan angol íróktól. A kiválasztás valóban jó s Bajza hihetőleg folytatta volna; de Jósika egymás köze ő regényei feleslegessé tették. E gyűjteményről, mint fordításokról itt nem lehet most szó; de ez is fölemlítendő mint e fontos év terméke. (L. *Gemeinnützige Blätter*; 1836. XLI. sz. és Szontagh Páltól Tornay álnév a. *Figyelmező*. 1837. 180. l. helyesen méltányolva.) Egészben azonban e fordítások nyelve nem méltó Bajza gondosabb művei nyelvéhez.

vezette be Bulwert a magyar irodalomba, ki utóbb Keményre is jelentékeny hatást tett s már csak ezért is egész figyelmünkre méltó.

Másik okom, a miért e műve kapcsán Horváthról szólani kívánok, az, hogy Akadémiáknak, még pedig éppen osztályuoknak levelezőtárgya volt 1844 decz. 24-ikétől, s minthogy 1851 febr. 5-én Bécsben oly időben halt meg, midőn Akadémiánk nem működhetett, róla tehát emlékbeszédet nem tartottak. A korabeli lapok is hidegen emlékeztek meg róla halálakor s Akadémiánk csak egy rövid életrajzot adott róla az 1863-iki *Almanach*-ban. Pedig méltó lett volna bővebb megemlékezésre is, mert hiszen munkái, melyekért Akadémiánk tagja lett, 1842/43-ban kilencz kötetben jelentek meg (a VIII. kötet nem jelent meg), s ő volt Byron megismertetője nálunk, ő volt e nagy költő első, nagyarányú fordítója és életrője említett művei három első kötetében. Vannak másnemű irodalmi érdemei is, de ezeket most nem említem. Ifjúkora óta szenvedélyes széchenyiánus volt s mint ilyen éppen úgy, mint mestere, meg volt róla győződve, hogy a magyar arisztokráciának különös kötelessége és feladata nemzetünk politikai, gazdasági és szellemi átalakítása. Kivált Széchenyi példája lelkesítette az írói pályára is és talán Széchenyi előszeretetében Byron iránt megtaláljuk annak is magyarázatát, hogy mért szentelte élete jó részét e nagy költő megismertetésére. Itt tárgyalandó művének több helye tanúságot tesz róla, hogy mi mélyen szerette az irodalmat s mily szenvedélyes vágya volt magyar íróvá lenni. Ezért szegődött neveltetéséhez és az erdélyi arisztokrata hagyományokhoz híven az irodalomhoz, mint sok más arisztokratánk abban a korban, kiknek nemzeti irodalmunk annyit köszönhet, s így ő is azok közé tartozik, kik az irodalmat a felsőbb körökben terjesztették, mi által e kor megmagyarosodásában jelentékeny tényező lett. És ha ebben nem a kor demokratikus hajlamainak megfelelően járt el, ha a kor jelszavát, a nép-nemzeti irányt nem értette meg, ezen, állásánál fogva, ma nem lehet csodálkozunk, és sokkal természetesebb, ha megértjük, mint ha bíráljuk érte, midőn az azóta eltöltött idő az akkori ellentéteket úgysis eltörölte. Így eltörölte azt is, hogy egyike volt Petőfi és iránya legnagyobb ellenségeinek, a mi természetesen foly az előbbiekből; de ez az ellenségeskedés volt egyszersmind első oka, mely engem az ő megismerésére mintegy felhívott.

De erről most elég; mert különben is szándékom nem az ő egész működéséről, hanem csak a főtebb említett művéről szólni és ezzel kapcsolatban egy pár általános és különös szempontot s eredményt kiemelni. Mert máskülönben könnyen úgy tűnnek fel, hogy talán a kérdés nem elég érdemes ily tárgyalásra. Ne feledjük azonban azt sem, hogy régibb irodalmunknak több irányban való szegénysége, így kivált a regényben vagy általában a szépprózai elbeszélésben és drámában, a korábbi időkből sok oly mű részletesebb tárgyalását is megokoltta teszi, melyeket nagyobb és szerencsésebb irodalmak méltán mellőzhetnek.

Itt mindjárt egy nevezetes középpont ajánlkozik. Tudjuk, hogy regényirodalmunk a XVIII. század 70-es évei óta folyton küzdött 1836-ig azzal, hogy méltóképp megszűlessék. Kármánnal majdnem el is éri ezt a célt; de kora halála mindent megátol. — Azonban egy-egy gyöngye fordított vagy átdolgozott, itt-ott eredeti mű is nagy és terjedt hatást mutat, mint Dugonics, Kazinczy, Mészáros Ignécz regényei, később Pálffy Sámuel *Erbiája*, Náray Antal *Maré Vára*. Mindezek és az a esomó kisebb-nagyobb gyöngye szépirodalmi mű, melyek 1788—1836-ig megjelentek, eredetiek éppen úgy, mint fordítások, nagy befolyásúak voltak olvasó közönségünkre, mely külföldi műveket olvasni a nyelvek nem ismerése miatt nem tudott. Ezzel szemben előkelőink kizárólag idegen regényeket olvastak és a mieinket természetesen, s nem is ok nélkül, lenézték. E regények, pár kivételével, mind német hatást mutatnak s ekkép az akkori divatos német sentimentalismus, tehát a második és harmadlagos wertherismus hatása alatt állanak. Ezek pedig a szó teljes értelmében megmérgezték az egészséges és sentimentalismusra különben kevésbé hajló magyar női lelket. Az érzélgősség e divatában nem kis része van az ugyanez irány hatása alatt állott Kisfaludy Sándornak is. Ugyanez német hatás alatt állott mindaz, a mi szépirodalmi művekben történelmi akart lenni. Szertelen véré és lovagtörténetek, a történelem mindenfajta elferdítése, érzelmes, melodramatikus vagy rémes, erőszakos és borzalmas cselekvények kieszélése, átfűtetése és a német romantika gyártott eszközeinek alkalmazása szerepelnek mindvégig. Nálunk a történelemnek regényben való az az egészségesebb s korrajzszerű tanulmányokon alapuló felfogása, realisabb feldolgozása, melyet Scott Walter oly győzelmesen vitt be 1814 óta a regénybe, mintegy két évtizedig irodalmi

hatás szempontjából teljesen ismeretlen maradt. Ép úgy ismeretlen maradt az életnek is az a reális felfogása, melyet Bulwer s még inkább Balzac, a világirodalom e legnagyobb regényírója, a modern regény alapjává tett.

De az a tér, melyet nálunk ez az akárminő regényirodalom 1788—1836-ig betölt, távolról sem jelentéktelen sem terjedelménél, sem e korra tett hatásánál fogva. Megállapíthatjuk abból is, hogy e korban a gyérszámú folyóiratokban több értekezés olvasható nálunk is a regény természetéről és a fejlődő lélekre tett rontó hatásáról s ezekben kivált a Kotzebue, Lafontaine és Claren érzélgős, de gyakran frivol, sőt erkölestelen, a hasznossági morált tanító műveinek, továbbá a lovagregényeknek, vártörténeteknek minden valószínűséget lábbaltaposó ártalmas hatása a thema. Ennek tulajdonítható, hogy Fáy András *Próbatétel a máii nevelés két legnevezetesebb hibáiról* ez. a. már 1816-ban egy könyvet írt, melynek fő tárgya az érzelmes nevelés rontó hatása az ifjúságra s ebben különösen a divatos regényirodalom végzetes befolyása. Ugyanez ellen írta utóbb *Érzélgés és világfolyása* (1824.) ez. elbeszélését is. Főtebb említett művében szerinte a máii nevelés másik nagy hibája a tudományos oktatással való visszaélés; de ez most nem tartozik ide. Elég az, hogy mindkettő Fáy-nak kedvelt themája maradt s mindkettőre részletes fajtáképben visszatér a *Béltelky-ház*-ban is. (1832.) Ezek voltak előzményei annak, hogy Bajza szükségesnek tartotta egy, a Scott Walter modorában jól kezdett, de be nem fejezett regénypróba után (*Kámar*, az előbb, 1824-ben írt *Fekete lovag* még német hatás alatt áll), mely kézirat töredék maradt, megírni a regényirodalomról szóló értekezését, addig e nemben a legjobbat, melyben a regénytől jellemek rajzát kívánja s újjal mutat rá a németből olvasott Scott-ra, mert ő, mint maga írja, angolul nem tudott. Ha ő említett regényét megírja és kiadja, Scott hatását s a magyar regény valódi megalapítását több évvel előbbre tehetnők. Eddigelé egészségesebb irányzatot csak Fáy és Kisfaludy Károly víg elbeszélései mutattak, kik azonban egészben szintén német hatás alatt állottak. Ezt kivált komoly elbeszélései mutatják s pl. Kisfaludynak e nemben egyetlen nagyobb műve, *Tihamér* (1824), teljesen a német lovag-romantika befolyása alatt áll. Ugyaníly hatás alatt áll Vörösmarty egyetlen nagyobb elbeszélése, *Orlay* is. (1837.) Fáy pedig annyira Lafontaine

hatása alatt írta a *Bélteki-ház*-at, hogy regényének egész beosztása, alakja, szerkezete betű szerint mutatja mintája befolyását, bárha tartalmában többnyire magyaros s amaz felett egészségesség és a szemlélet frissesség dolgában messze felül áll. A német regény hatása természetesen 1836 után is csak lassan szűnt meg. A főtebb említett érzelgős frivol regényeket még az én gyermekkoromban is olvasták. E mellett, hogy mást ne említsünk, Jósika nemesak, mint Weber mondja, *Zólyomi*-jában, hanem későbbi regényeiben is megőrizte a fiatal korában tanult német romantikai hatásokat, melyeket a francziák, mint Hugo és utódai csak módosítottak és köegészítettek.

II.

A közönség és az irodalom szempontjából nálunk a regényekben ez a szegénység rendkívül érezhető volt annál inkább, mert az irodalom egyéb ágiban már elértük a kellő színvonalat. Szó szerint mindenki várta az igazi regényíró, s tulajdonképen Bajza értekezése is egy nagy biztatás akart lenni annak a sejtésnek kifejezésével, hogy némely jelek nálunk is a regényirodalom kezdetére mutatnak; mert mindenki tudta, hogy magyar olvasóközön-séget nyerni s kivált a nőket meghódítani a magyar irodalomnak csak és kizárólag csak regénynyel lehet. Ez ma is igaz. Innén a regénynek nagy művelődési és socialis jelentősége. Ennek a szó szerinti sóvárgások számos adatait idézhetnők. Legyen elég egy pár. Csató Pál *Pillanat irodalmunk összes állapotjára 1830-tól 1836-ig* cikkében (*Tudománytár*, 1836. IX. 187. l.) ezt írja: «De legfeltűnőbb s szépliteratúránk jelen állapotjára nézve talán legbélyegzőbb, noha szomorító az, hogy a kijelet időszakban, s midőn a külföld ízlése a költészeti művekben csaknem kirekesztőleg az *elbeszélési* nemhez fordult, s midőn nálok ezen ízlést vetélkedve, s úgyszólván egymást váltva, nevelik és táplálják a legjelesebb elmék, honunkban e nemben *Fáy* didaxisi bélyegű *Bélteki-ház*-án s Náraynak érzelgős *Maré-vár*-án kívül éppen senmi tetemesb eredeti szülemény, sőt még jó fordítmányok sem jelentek meg; úgy, hogy azt lehet mondanunk: a magyar új románliteratura, (ellentétben az ó-val, melynek *Erbia* s *Maré-vára* lehetnek képviselői), az, melynek vezéréül addig is, míg utódi akadnak, mindenesetre *Fáy*, a *Fris*

bokréta és *Kedvesapongások* íróját kell ismernünk, mind e mai napig sem indult meg. Publicumunk azonban a külföld sympathiájában osztozik; journalistáink és zsebkönyvkiadókink el vannak akadva, s ha valahol, itt mindnyájan s mindennap érezzük a hiányt. Ezen adat, ítéletünk szerint, sokkal bizonyosb, sürgetőbb s mind nyelvünkre, mind talán literatúránk s társas állapotunk összességére nézve is sokkal bélyegzőbb, minthogy bővebb nyomozatokra s fontolgatásra ne bírja az elméket; s ha mi itt most e tárgyba nem ereszkedünk, egyedül azért tesszük azt, mivel ítéletet előzni nem akarunk s feuntartjuk magunknak, ez iránti vélekedésünket bővebben kifejtjenünk.»

Így Csató, ki azonban csillag alatt hozzáteszi: «Midőn ez iratott, akkor még sem báró Jósika Miklós *Abafi-háza*, sem Gaal *Szirmay Ilonája*, sem Széplaki Erneszt *Pillangója*, sem Petrichevich Horváth Lázár *Elbujdosottja* nem jelentek meg. *Vajda* Bajza Aurorájában kiadott, keleti színű románjaival, melyek leginkább fájlaltatják velünk, hogy e jeles költői szellem a vásári munkák özönében csüggedez, saját helyet foglalnak el a magyar elbeszélési költészet Parnasszusán, olyat, mely itt, hol inkább a nyugoti román-literatura nemeiről vagy szóról szó, nem érdekeltethetik.»

Ugyanígy gondolkozik a magyar addigi regényről Szalay László is, ki a regényirodalomról 1836 júliusában négy levelet írt, melyek utolsójában röviden szól Jósika *Zólyomi* és *Abafi* regényeiről, az elsőről azt mondván, hogy «alig egybéli munkába kerülhetett», s jobban kiemelvén elnagyolt nyelvezete mellett is Abafit, melyben jól rajzolt női jellemet (Báthoriné, Margit, Gizella) s egy jól rajzolt férfi-jellemet (Abafi) talál. Ő is az angol regényt ajánlja mintául, mely megtisztította ezt a műfajt a franczia és német frivolságtól és érzélgéstől, s végigtekintve az addigi magyar regényirodalmon, *Etelkán* kezdve, ezt az irodalmat nálunk költőitlennek s értéktelennek találja, kivételt csak a Kisfaludy Károly útmutatásai szerint és nyomán keletkezett elbeszélésekkel tesz.

Valóban mindaz, a mit itt-ott elszórva az azon korbelieknél a regényirodalomról olvasunk, kettőben nyilatkozik: magyar szám-bavehető regény- és elbeszélő irodalom, ez «a hétköznapi poésis», csaknem hiányzik, és hogy mintául az angolok veendő, kivált Scott és Bulwer. Ha ily beállításban, e lelki szükség és vágyakozás kíséretében olvassuk, értjük meg igazán Szontagh Gusztáv (Tor-

nay) felkiáltását a *Figyelmező*-ben, ki Jósika *Abafi*-jának ismeretetését e szókkal kezdi: «Uraim, le a kalapokkal! Egy művet van szerencsém bemutatnom, mely körében elsőrendű, legjobb, mióta e nyelv zeng, s illő, hogy azt tisztelettel fogadjuk . . .»

III.

Ezekhez képest az igazi magyar regényirodalom megindulása egyenesen azon fordult meg, hogy mikor fognak írónk a németek helyett az angolokhoz fordulni; tehát egyelőre nem a francziákhoz, mert már a XVII. század óta, de kivált a XIX. század elején a regényirodalom nagy föllendülése Angliában indult meg s győztesen vonult be a világirodalomba. És így természetes, hogy nálunk e kezdeménynek Erdélyből vagy közelebről véve Kolozsvárról kellett kiindulni, a mint hogy Erdélyben kezdődött, még a testőrírók fellépése előtt, a francziás irodalmi irány is, természetesen fordításokkal. Még pedig e mozgalomnak is, mint a francziásnak, főúri körökből kellett kiindulnia, mert a regény kezdet óta aristokratikus műfaj volt, felsőbb körök életéből merítve s aristokrata íróktól művelve. Az volt kezdetén s még sok ideig nálunk is, minek oka kézenfekvő, s így felesleges itt rá kitérni.

A francziás irány e korábbi megindulásának oka pedig Erdélyben az volt, hogy ott a fejedelmek ideje óta nagyobb és természetesebb volt a külfölddel való érintkezés, már csak a protestáns iskolázás miatt is, mint a tulajdonképpen Magyarországon; viszont főúri körökben jóval nagyobb maradt s megállandósult az irodalom iránti érdeklődés, mely Magyarországon a XVII. század dal megszűnt. A magyarországi főurak Bécsbe mentek, az udvar körében éltek és elnémetesedtek; az erdélyiek külföldön utaztak, könyveket hoztak haza, melyeket olvastak, fordítottak, s még magyarabbak maradtak. Ez a nagyobbszabású érintkezés már Bethlen Gábor idejében megindul s végigvonul az egész XVII—XVIII. századon; de kivált Apafi idejétől elsősorban francziás lett. A francia irodalom, éppen mint a francia szakácság, elterjedt; a híres erdélyi konyha tulajdonképpen nemzeti ízűvé átalakított francia konyha. A francia irodalom hatása alatt jönnek létre az erdélyi híres *mémoire*-ok s egyéb, gyakran csak kézirat-

ban maradt munkák. E hatás az egész XVIII. századon is uralkodó maradt s így a germanizáció, mely Magyarországon annyira rombolt, Erdélyben majd semmi hatást nem tett. A francia irodalom olvasása azonban nemcsak a *mémoire*-irodalomban jelentkezik, hanem fordításokban is, és hogy ezek főúri körökből kerülnek ki, az természetes, mert főképp ők ismerték a nyelvet s emellett jól tudtak magyarul. Ezért történhetett, hogy Erdélyből indultak ki az első szótári, grammatikai, nyelvészeti és a mi ezekkel, szintén francia mintára, kapcsolatos, az első akadémiai mozgalmak is.

Természetesen nem lehet ezélünk irodalomtörténelmet írni s azért csak egy pár tényre kívánunk hivatkozni. Erdélyben jelent meg először Bossuet egy műve magyarul, francziából fordít br. Dániel István, Dézsi Lázár György, id. Zagoni Aranka György, b. Wesselényi Anna, Gyalakuti gr. Lázár János, ki utóbb *Florindá*-jában is (1766.) egy francia forrást használt fel (*Voyages historiques*. Brüssel, 1707.), b. Josinczy. De Barcsai Ábrahám is már korábban írt verseket, hogysem a testőrök közé került, Báróczy is magával vitte a francia nyelv ismeretét. Mikeszt szándékkal nem említem itt, mert külföldön működött s fordítása más szempont alá esik. Szilögyi Sándor azt írja, hogy a mik a magyar próza terén Erdély határain belül a reformált papok és főrangúak által történtek, megelőzték a szépirodalmi magyar prózát, mely hogy végkép ki nem aludt azon korban, azoknak érdeme. (*Erdély irodalomtörténete*. Bp. Sz. 1859. 37. l.) Így gr. Haller László lefordította Fénelon *Télémaque*-ját (megj. 1755, 1758, 1770, 1775.), ugyanekkor lefordította Zalányi Péter felvinczi pap is, gr. Lázárnál nevelő, ugyanó lefordította Bidpai meséit és egy czegei társa Galland után Lokmann meséit még 1750—58 közt; továbbá Tordai Sámuel Gellert *A svédiai grófné G**-né asszony életét*, gr. Teleki Ádám Corneille *Cid*-jét fordította, mely ugyan 1773-ban jelent meg, de korábban s függetlenül készült Bessenyeieék hatásától. Marmontel híres *Belizár*-ját már megjelenésekor (1767.) szintén a testőríróktól függetlenül lefordította Zalányi Péter és legújí. Vargyasi Daniel István, bárha amaz csak 1773-ban, emez 1776-ban jelent meg. Hasonlóképen kb. 50 évvel előbb fordította le br. Nalátsi József D'Arnaud gr. *Comens* cz. tragédiáját s utóbb *Euphemiát*, noha csak 1793. és 1783-ban jelentek meg. És mondhatom, hogy nem egy francia szépirodalmi mű korábbi prózai

fordítását láttam magam is Erdélyben kéziratban, melyek talán csak a mostoha idők miatt nem jelenhettek meg; de tanúi az írói hajlammak és irányzatnak, mely ott állandóan megvolt.¹

Arról, a mi ott utóbb következett, most nincs mért szólnunk, mert az már mutatja a testőrirodalom s kivált Báróczy hatását, bár őt el nem éri. Azonban Erdély állandóan túlszárnyalta Magyarországot az irodalom, színészet s nyelv iránti lelkesedésben még jó ideig. Ezt ma az irodalomtörténet majdnem teljesen mellőzi; ezért kell ezt itt külön hangsúlyozni s ebben, mint meglátjuk, a legnagyobb tanura, Kazinczyra hivatkozhatni.

Látható ezekből, hogy tehát az, a mit *franciás irány*nak nevez irodalomtörténetünk, Erdélyben jóval előbb indult meg, mint azt a testőrirók és Bessenyei elkezdtek; megindították pedig kivált Erdély előkelői. Erre a legjobb tanú Kazinczy Ferencz, kiről éppen nem lehet állítani, hogy Erdélyt s az erdélyieket szerette s szívesen dicsérte. Ő t. i. *Báróczy életé*-ben azt írja, bár éppen nem ironia nélkül, hogy Erdély abban az időben (t. i. 1750. tájt) két nagy elsőséggel dicsekedhetett Magyarország felett: egyik, hogy a gazdag s gyakran nem gazdag ifjak is utazni küldettek; másik az, hogy ott a nemeség is, mely oly nagyszámú a magyarországihoz képest, még pedig ifjak és öregek, férfiak, asszonyok és leánykák, örömet találtak, fényt kerestek és dicsőséget abban, ha neveik nyomtatott könyvek homloklapjaikon jelenhettek meg, azalatt, míg nálunk a könyvesinálók, kivéve felette kevés eseteket, papokból, professorokból és az ars nem áros salutaris doktoraiából állottanak. Ez a magában és kezdetkor talán nevetséges, de a következésre nézve felette tiszteletes düh Erdélyt még a fejedelmek ideje óta foglalta el, kik nem a haza dolgainak hív és eszes folytatások, hanem a doctor Marcus Fridericus Wendelinus munkájának lefordítása által igyekeztek halhatatlanokká tenni magokat s elérték, a mit nem kerestek.² Erdélyben így a jó fej neki

¹ N. B. Gellert regénye itt azért említenél, mert ez Richardson *Pamela* regényét követi (1740) s Németországban angol nyomon az első kísérlet a regénynek az irodalomban való meghonosítására. Ez volt, bár közvetve, nálunk is az angol regény első hatása, bár nem egészséges irányban. Korábban fordítva megjelent Kolozsvárt 1772. 8 r. 4, 282. l. Másodszor is lefordította Szilágyi S. J., megj. Pozsony és Kassa, 1778. 8 r. 350. l. (egy juhászjátékkal egyetemben).

² Célzás arra, hogy Apaffi Mihály fejedelem lefordította ez író *A kereszt-*

bátorodott írni, írt, s a gyakorlás által gyarapította erejét, s a példa új meg új írókat támaszta: nálunk a legjobb fők sem írtak, legalább nem nyomtattattak, mert rettegtek azon gyanutól, mintha magokat rendkívül való jelenésnek tartatni akaróak s munkálatlanul maradván, magok eltespedtek, literaturánk hajnala nem közeledett. Ekképen állának dolgaink, a midőn a magyar ifjúság a testőrök seregében fellepe.

Ez Kazinczynek meggyőződése volt, de valóban igaz is volt. Ezért lényegében, némileg szelvidebb alakban, ismétli az *Erdélyi levelek*-ben is (1816. IV. levél), hol így ír: «Erdélynek szabad dicsekedni, hogy literaturánk gyümölcsei annak felvirradásában itt termének és nem nálunk: nekünk, hogy a jobb ízlést s nyelvünk igazi csinosodását nem ők adák, hanem mi, ha tudniillik a számból Ráróczyt és Baróti-Szabót, ezt a rómaiak, azt a francziák követésében kivesszem. Némely házak férfi- és leánygyermekai fordítgatának, nevelőknek s szülőknek felvigyázások alatt s olykor ezeknek segédjökkel is, s atyáikat nem tartoztatá fonák szégyenkés a gyermeki próbát sajtó alá ereszténis. Főlemlíti a két *Belisar*-fordítást, Teleki Ádám *Cid*-jét, gr. Teleki József elegiáját, Gyöngyösi rimes distichonait; «míg nálunk, mond, a szép nemében alig találhaték egy-két író, kit a nemzet ismerni akara. S az erdélyiek, hívek a szokáshoz, úgy hitték, még mindig van valamely hiánya nevelésöknek, ha gyermekeiket a külföldre ki nem küldik, a mit mi igen kis számban eselekvők. Az erdélyiek így, ha nem tanultak is, láttak, hallottak, könyveket hoztak haza, olykor rezeket, metszett köveket; fitogtatásul talán magokra nézve, de másoknak nagy hasznokra».

Mindehhez a XVIII. sz. végétől járult Erdélyben az angol nyelv és irodalom terjedtebb ismerete, s így az sem véletlen, hogy az első magyar Shakespeare-fordítási kísérlet, noha csak kéziratban, Erdélyből maradt ránk, s így az sem, hogy Döbrentei Erdélyben tanulja meg annyira az angol nyelvet, hogy *Macbeth*-et 1812-re angoltól fordítja le, mely sok ideig az első angoltól fordított shakespeare-i színdarab. Az angol nyelv és irodalom e művelésé-

tyén isteni tudományról írott könyvei cz. művét. (Kolozsvár, 1874.) Erre visszatér Kazinczy az *Erdélyi levelek*-ben is (XXI. lev.), még gúnyosabban és még megcsovóbban.

nek nagy erőt adott a huszas évek elején az, hogy ifj. b. Wesselényi Miklós megtanulván angolul, 1822 márcz. 1-jétől szept. 22-ikéig gr. Széchenyivel Angliába járt. Természetesen esodálatos dolgokat beszélhetett el erdélyi főúri körökben Anglia anyagi és szellemi fejlődéséről. Innen hozott négy shakespeare-i képet is Döbrenteiak. Ehhez járult, hogy mind többen utaztak ki Angliába, továbbá, hogy pár előkelő angol telepedett le Erdélyben s mások pedig Erdélyt beutazták s mintegy fölfedezték.¹

Ez a magyarázata annak, hogy lord Byron, Walter Scottot, Bulwert s más, ma már kevésbbé ismert korabeli angol írókat is Erdélyben a XIX. század elején azonnal szélben olvasták és ismerték főrangú körökben, s némely könyvtárban ott máig is láthatók.

IV.

Visszatérve oda, honnan kiadultunk, az elmondottakból természetesen következik az a két állításunk, hogy a magyar regényirodalom termékeny hatású megindulása tehát egyfelől azon fordult meg, hogy mikor fognak írónk angol példányok után indulni, s másodsorban természetesen, hogy ily kiindulásnak az adott viszonyok közt Erdélyből, még pedig főrangú körökből s elsősorban Kolozsvárról kellett kiindulnia. Időrendben az első, ki ily törekvést mutat, Petrichevich Horváth Lázár, ki regényét 1832-ben kezdte írni.

Az a nemesi s később bárói széplaki Petrichevich-család, melyből az író is származott, a török mozgalmak miatt a XVI. század közepén származott Erdélybe, hol a legelőbbkelő családokkal jutott házasságok révén rokonságba s utóbb a Horváth nevet vette fel. Az író apja P. Horváth Dániel volt, a kolozsvári színészet pártfogója, Körner Zrínyi-jének (1821.) és Grillparzer *Ósanya* művének (1824.) fordítója, kinek Zrínyi-fordításával és prologusával nyílt meg 1821 márcz. 11-én a kolozsvári nemzeti színház, midőn a prológust ő maga mondta el. Utóbb is számos színdarabot fordított és írt. Anyja gr. Lázár Éva volt, gr. Lázár László leánya

¹ Bővebben l. Weber Arthur: *B. Jósika Miklós. Budap. Sz. CLX.* u. l. még Jósika Miklós: *Anglomania. Irány.* 1835, 151–161. l. 1835.

s mivel ez a László bátyja volt gr. Lázár Eleonorának, b. Jósika Miklós anyjának, így Horváth Lázár (szül. 1807. máj. 17., mh. 1851. febr. 5.) 18 évvel volt ifjabb unokaöcsese Jósikának, a regényírónak. (Szül. 1794 apr. 28.) Horváth Lázár gyermekkorában egy esigolyagyuladás miatt püpos maradt; szellemileg azonban annál esodálatosabban fejlődött. A magyaron kívül beszélt oláhul, németül, latinul, francziául, angolul, értett olaszul is már fiatal korában s reggeteget olvasott. Igen jó társalgó, s mint a monda szerint a hasonló természetű Aesopus, beszéde tele volt szellemmel, élezelettel, iróniával, gúnynyal. E miatt híres volt. Gr. Kun Géza beszélte volt nekem, midőn egyszer róla szó volt, hogy egy alkalommal a híres szép gr. Kendeffyvel sétált Kolozsvárt az utcán s Kendeffy ezt mondta neki:

— Te Lázár, te mellettem oly benyomást teszsz, mint egy krumpli.

— Igen, — felelte Horváth Lazi, a mint hívták őt. — ekkép ketten együtt marhabús vagyunk körözve.

Horváth 1832-ben, midőn regényét írni kezdte, 25 éves volt s a kolozsvári főkörmányszékuél szolgált, de 1834-ben lemondott. Ebben megtaláljuk okát, hogy regényét mért fejezte be csak pár év múlva. Maga is írja, hogy az I. kötet megírása után pár évig pihentette s az országgyűlés alatt vette újra elő. Bizonyára 1835 végére vagy 1836 elejére készült el vele. Azt, hogy mikor fogott neki, meg lehet állapítani abból is, hogy e regénye elején már szó van Bulwer *Eugen Aram* regényéről is, mely 1832-ben jelent meg. Műve megjelenéséről az első hírt a *Honművész* hozta (1836. I. 51. sz. 404. l.) 1836 jún. 26-án, még pedig a *Nemzeti Társalkodó*ra hivatkozva, melynek Horváth Lázár is munkatársa volt. A cikk címe a *Legújabb magyar román*. Ezen élénk figyelemben tartja az erdélyi és kivált kolozsvári olvasó közönséget, mond a névtelen közlő, egy még sajtó alatti, de nem soká azt elhagyandó magyar románnak közeledő megjelenése, melynek írója a szeszélyességéről és mivel társalkodásáról egyiránt ismeretes Széplaki Petrichevich Horváth Lázár. Erdély jobb házáinak egyikéből származása egyfelől, s az abból önkényt folyó szerencsés körülmény: hogy azon körnek, melynek szokásait, hangját, villanyosb és árnyékos oldalait előnkbe terjeszteni célja, tagjává s úgyszólván egyik constituents részévé született, — máfelől pedig a külhoni és kiváltkép

az annyira előhaladott angol szépliteratúrában jártossága, méltán a legrészebb reményekre feszítik várakozásukat azoknak kívánt, kik személyesen ismervén az író, lesve lesik annak fölléptét az írói pályára. Szerencsésen kiütendőnek lenni vélvén azon ötletet, miszerint az említett P. H. L. annak megfutását éppen egy olyan művel gondolta kezdeni, mielő nélkül literatúránk leginkább szűkölködik, s melyre tán legtöbb elhivatást evez a még fiatal író. — A románok neve: *Az elbujdosott, vagy: egy tél a fővárosban.* Ezen főváros Kolosvár, a barátságos, vendégszerető, minden idegenben kellemes visszemléket maga után hagyó kis Kolosvár az ő kedves és tetszhetőbb oldalával; — Kolosvár az ő minden gyarlóságaival és gyöngeségeivel egyetemben... A 30—34 ívnyi munka... jövő július hónapjában megjelenendő.*

A kolosvári *Nemzeti Társalkodó* júl. 5-én hirdeti (1836. II. 16. l.), hogy «éppen most van sajtó alatt s az alól nem sokára kikerülendő...» ez az «eredeti román». Ez a kis hír kiemeli még, hogy írója jártas a hazai s külföldi szépirodalomban, hogy az érzelmeket, indulatokat és szenvedélyeket elevenen, a jellemeket híven rajzolja, a felsőbb társalgást jól találja el, a munkán fesztelenség ömlik el s ezért kedves lesz irodalmunknak s felhívja tehát rá kivált a magasabb műveltségűek figyelmét.

Ezek szerint a két kötetre terjedő regény 1836 júl. végére vagy aug. elejére jelent meg s így körülbelül egy időben került ki Jósika *Abafi* és *Zólyomi* regényeivel.¹ A művön sehol sem áll az, hogy «román» vagy «regény». Ennek oka az, hogy Horváth az addig szokásos idegen szót használni nem akarta, az egész új *regény* szót pedig hihetőleg még nem merte használni; bárha a *regényes* szót alkalmazza a *romantisch* helyett. Ez az utóbbi valóban már előbb el volt terjedve s 1833-ból olvastuk a *Jelenkor*-ban is. A *regény*, mint a *román*, a *regényes* mint a *romantikus*, *romantisch*, a *regényke*, mint a *románca* magyar szava, előfordul Kunoss *Gyalulat* művében (1835.). A *regény* szót, mint Szemere Pál *Munkái*-ban látjuk, a *rege* szóból ő alkotta (I. 47. l.); de csak Jósika Miklós tette népszerűvé, kinek művei 1836-ban, hihetőleg

¹ Címe: *Az elbujdosott vagy egy tél a fő városban.* Ista Petrichevich Horváth Lázár, Kolosvárt. Tiltch és fia' tulajdona. 1836. I. 8, 263. 3 l. II. 4, 338. 6 l.

éppen Szemere Pál tanácsára, már ily cz. a. jelentek meg: *Jósika Miklós regényei.* Azonban pár évig folyóiratunk, ha *regényről* van szó, még mindig a *román* szót használják. Horváth maga a szövegben a *román* szót párszor szintén használja (I. 22., 118. II. 285. l.) s használja hihetőleg Bulwer példájára, a *novellista* szót is; de a *regény* szót e műfaj jelzésére sehol sem.

A mű külső történetéhez tartozik még, hogy anyjának ajánlta s végül négy oldalon egy szótárt ad «az újabb vagy szokatlanabb szavak» jelentéséről «szép nem kedvéért», mint egykor tette ezt Berezafalvi Szabó Dávid *Szigvárt*-jában (1787.) s mint utóbb tette, talán Horváth példájára, Jósika Miklós is.

Ismertetés a műről kettő jelent meg. Egyik a *Honművészen* aláírás nélkül 1836 okt. 2-án (II. 629. l.), másik a *Figyelmező*-ben 1837 ápr. 11-én Tornaytól (Szontagh Gusztáv), ki sorrendben ismertette az 1836. év nevezetes regényeit egy bevezetéssel *Románok és novellák* cz. alatt, ú. m. Horváth, Gaal, Jósika (*Abafi, Zólyomi* s az 1837 évszámmal megjelent *A könnyelműek*) regényeit, végül a *Pillangó* cz. elbeszélés-gyűjteményt.

A *Honművész* rövid ismertetése nem terjed túl pár általánoságon. Fontosabb része a következő: «Akár korszerűségét tekintünk a szépliteraturai művek azon nemének, melyhez az említett munka tartozik, s melynek híja literatúránkban oly igen érezhető, elannyira, hogy kivált asszonyaink, de mások is, kiknek komolyabb tudományval vagy fellengő költészettel foglalatzkodni sem kedvök, sem hivatásuk, mulatva oktató olvasmányt a külföld gazdag raktáiraiban kénytelenek keresni; akár a munka saját becsét, mely hív s eleven vonásokkal festi az erdélyi felsőbb körök életét s társalgását, melyekben a szerző családi s polgári viszonyainál fogva otthonos, honi műveltségünk barátjának lehetetlen azt örömmel nem fogadni. A történet érdekes bonyolódása, a karakterek következetes rajzolása, az emberi s főleg asszonyi szív titkainak ellesése, végre az itt-ott elszórt, hol elmés, hol komoly elmélkedések a szerzőben a mostani világ kedvencének, Bulwernek, lelkes és szerencsés tanítványát gyaníttatják». Úgy e mű, mint Jósika regényei részletesebb ismertetését óhajtáná; «mert miután több ízben méltán panaszkodva említettett hazánknak a jó ízlést kielégítő románokban fogyatkozása, kár volna, ha két oly jeles elme, melyeknek e nemben első felléptők nemesak a literatúra ezen ágában szűköl-

ködő hazánkban örvendetes, de talán még gazdagabb nemzeteknél is az volna, részvét híja miatt elkedvetlenül lépneek le az oly meglepő sikerrel futott pályáról.

A Tornay (Szontagh Pál) bírálata már kimerítőbb s valóban figyelmet érdemlő. Egy hosszabb bevezetést ír a bírálatok e sorozatához, melyben a költészet és philosophia viszonyát fejtegeti a tudományhoz. Ezután szorosabban szól a regényről is, melyben szerinte a költészet és philosophia ember- és nyelvművelődési hatása úgyszólván összepontosul, s helyét is megszabja röviden a költészetben. Fontossága nagy, mert «nincs a literatura egész körében egy ág, mely annyi művelőt, annyi kedvelőt számítana». «A regények teszik ez oknál fogva a valódi divatliteraturát, sőt azok alapítottak nemesak a tudósokra, hanem általában a művelt társaságokra nézve európai literaturát; mert a mit napjainkban Cooper Amerikában, Bulwer Angliában ír, az rövid idő alatt Lissabontól Szt.-Pétervárig elterjed s kíváncsilag olvastatik.» Innen fontossága irodalmunkra nézve is; csak ezek fogják megnyerni az irodalmunktól idegenkedőket. Adjunk nőinknek csak hűsz jó regényt, s magyarul fognak beszélni; de természetesen jó regényt adjunk. Ezzel tér rá Horváth regényére a következő bevezetéssel: «A szerző divatregényt akart írni. Fő szándéka a kolosvári divatvilág rajzolata, a mint az télen át Erdély minden tájáról ott össze szokott gyülekezni. A tárgy kétségkívül vonzó, mert egyedül itt jelenik meg meg a felsőbb körökben magyar szín és szó; s Kolosvár ezért egyik főrendű csillaga nemzeti egünknek s érdemli, hogy emlékét szívünkben hordozzuk». Ezután röviden, de jól, adja a regény cselekvényét; azután kifogást tesz a cigányné túlságos szereplése, Béla és Woodland párbaja ellen. Ekkor így folytatja: «A characterfestést és a kolosvári divatélet rajzolását ellenben kivétel nélkül magasztalnom kell. Ez vala a szerző főszándéka, ez erős oldala is; itt ő tökéletesen otthon van, erre ő a megkívántató tulajdonokat és ismereteket bőven bírja: a helyzetek s beszélgetések, kivált a pipázó társaság Béla betegágyánál, annyira az életből vannak kikapva, s oly híven ábrázolják testvérhazánk fővárosa felsőbb társalkodása köréit saját színökben, sőt nyelvükön; az előforduló characterek oly meglepő életvalóságossággal bírnak; hogy a szerző jelmondata ellenére: — «Mert azon baleset szívem jáját tenné, ha képim valaki önmagára venné».

lehetetlen azokban legalább alapvonalaikra nézve, nem valóságos képmásokat sejdíteni. A szerző szelleme ezen rajzolatokban olykor szabadon lebegve tárgya felett, azon finom gúnyra emelkedik, mely *Pelham* (Bulwer regénye) divatéleti rajzolatait oly bájjal övedzi körül.

Ez után a regény «árnyékoldalai»-ról szólva főhibájának tartja, hogy a részletrajzok lazán függenek össze a főcselekménnyel s ezért azok érdekességök mellett is fárasztók; a kibonyolódás, noha már minden elő van készítve, igen is leplezve van az utolsó pár lapig. Másik főhibája az előadás szélessége s a sok idézet Bulwer példájára. Ez a szóáradat ellaposítja a tartalmat; a mondatok szerföltt hosszúak, a sok idézgetés, kérdés, felkiáltójel rendszeren kettesével, hármasával, a betoldott idézetek, zárójelek nehézkessé és tarkává teszik a szöveget s a fitogtatás gondolatát ébresztik fel. Végre meg rója benne «az írás- és nyelvbéli gondatlanságot», azonban nem nagy képpel és szigorún, mert szerinte a lelkesség s a gondolat fő a műben, nem a grammatika. Mindezek alapján, e hibák kerülésével, tehetségét, ember- és világismeretét olyanoak tartja, hogy tőle új és kiváló társadalmi regényt vár. Megjegyezzük még, hogy a szerkesztőség nevében Bajza a nyelv elleni hibákról egy jegyzetben nyilatkozik s nemesak a regénytől, hanem általában az íróktól a nyelv és grammatika teljes birtokát s gondos használatát kívánja annál inkább, mert az ezekben való gondatlanság sehol sem akkora, mint nálunk.

Ezeket azért mondtam el itt, mert lényegökben mind igazak s így megegyeznek saját nézeteimmel; éppen ezért az alábbiakban ismételői őket nem fogom. Ezzel rátérek arra, mit e regényről, kivált az összehasonlító irodalomtörténet és regényirodalmunk megindulása szempontjából, elmondandónak vélek.¹

¹ Később, 1843-ban Horváth maga is nyilatkozik egy helyt e regényéről a következőkép: «És én egy pár cikket olvastam amaz oly sok tekintetben gyöngye munkából, melyet *Az Elbujdosott* cím alatt ismer a közönség, melynek kiadását azóta többször megbántam, s melyet — ha időm lesz — meg rövidítve és újra dolgozva fogok egyszer a közönségnek átadni. Ez az újra-dolgozás nem történt meg. Mondja ezt Horváth, midőn arról ír, hogy miként hatott ő arra, hogy Jósika regényíró lett: *Jósika M. regényeiről. Honderű. 1843. II. 362. l.*

V.

A regény meséje tulajdonképen két külön induló részből áll, melyek összekapcsolódnak és megoldásuk Kolozsvárt történik, Erdély akkori fővárosában, az 1820-as évek végén (1826—1829 közt) decz. 31-ikétől a következő év májusáig. Meséjét, nem a regény menete szerint, mert úgy előadni nagyon nehéz volna, hanem az egészből kivonva, a következőkben állapíthatjuk meg. Gróf Várkövynek több gyermeke közül kettő maradt életben, az idősebb Lőrincz és a legutolsó gyermek, Béla. E két fiu közül, az apát kivéve, mindenki az ifjabbikat szereti s így kivált az anyjok is; mert a születéskor gyenge, de később megerősödött Lőrincz nem volt szeretetre méltó, míg Bélában szépség és kedvesség egyaránt megvolt, úgy-hogy Lőrincz is, ki több évvel idősebb volt, szerette öcsesét. Lőrincz hibáit neveltetése még fokozta s különösen kifejtette önbecszeretét. Ő eközben egyik erdélyi collegiumban nevelkedett s kérte atyját, hogy Béla öcsesét küldje szintén oda az ő és nevelője felügyelete alá; de e kérését anyja parancsoló levélre vissza kellett vonnia. Ez annyira elkésértette, hogy mivel amúgy is rajogott a régi görög és római történelemért s akkor éppen kitört a görög szabadságharc, elbujdosott Ypsilanti egy rokonával a görög szabadságharcba, ki akkoriban azon a városban ment át, hol ő tanult. Minthogy ő később Ypsilanti (Sándor) 1821 jún. 29-iki vereségét és elfogatását is említi, tehát Lőrincz elbujdosása 1816-ra vagy 1817-re tehető, mint legkorábbi időre s mivel 1799-ben született, tehát ő kb. 17, testvére, Béla, pedig hét éves volt. Görögországban négy évig harczolt és Missolonghi eleste után (1826 ápr. 25.), midőn Lord Byronnal is megismerkedett, beutazta Európa nagy részét, majd angol szolgálatba állott s London közelében megismerkedett egy gazdag, nőtelen angollal, ki őt utóbb örökösévé tette. Már ekkor elhatározta, hogy hazajön, de egy barátja Észak-Amerika beutazására készítette, hol pár évet töltött. Visszatértében Franciaországba jött s ott Párisban egy katonai szemle alkalmával lova lerogyván, mellét veszélyes ütés érte. Emiatt egy ideig Spaaban gyógyíttatta magát, aztán orvosa tanácsára Svájcba ment. — Innen egy magyar ismerőse meghívására Magyarországra jött, a

hová különben szándékozott is, de csak most, újabb négy év múlva került rá a sor. Egyelőre nem sietett Erdélybe, hanem mint egy görög festő (Alexander), a Dunántúl időzött egy darabig; mert úgysis még Londonban megtudta volt apja halálát, kit főképen az ő elbujdosása miatti bánat vitt sírba. Továbbá Bécsben érte őt angol atyai barátja halálának híre, valamint ott tudta meg azt is, hogy őt tette általános örökösévé. Lőrincz ekkor, midőn kb. 14 évi távollét után hazatért s szeptemberben Kolozsvárra költözött, 29 éves volt.¹

Kolozsvárt, a hol hosszabb időre berendezkedett, pár hónapig visszavonulva élt, de télire beköltözvén a mágnás-családok, csakhamar e körök kedvelt tagja lett; de legtöbbit br. Zenyériné nyílt házához járt, miből a báróné, Vezérdi Isaura, azt következtette, hogy belé szerelmes, mi hiúságának nagyon hízelgett. Közkedveltségét elősegítette, hogy magyarul jól beszélt, s erre azt a magyarázatot adta, hogy Görögországban egy magyar fiút fogadott szolgálatába s ettől tanulta meg nyelvünket. Kolozsvárt időzését pedig mindenki szerelmének tulajdonította, mert különben nem értette senki, hogy ő, ki bármely fővárosban lakhatott volna, mit keres éppen Kolozsvárt; pedig ő Isaurához azért járt, mert ott találkozott öcsesével, Bélával, kivel belső barátságot kötött.

Ide kapcsolódik most a másik cselekvény, mely a Lőrincz történetével párhuzamosan halad. Ez a következő. Báró Tihanyi Lőrincznek Magyarországon, tehát nem Erdélyben, két leánya volt,

¹ Megjegyzendő, hogy a regényben pár el nem oszlatható zavar van az időre nézve. Ugyanis a regény cselekvénye nem tehető későbbre, mint 1826 három-négy első hónapjára. Így is megvan az az ellentmondás, hogy Woodland jelen akar lenni a magyar királyné koronázásán, mi 1825 szept. 25-én történt (Karolina Anguszta). Azonban így is nehéz összeegyeztetni az adatokat. Woodland saját szavai szerint 14 évig volt távol, már pedig 1812-ben nem mehetett el, legfőképpen 1816-ban s ekkor 1829/30-ra esnék a cselekmény; de akkor meg Déryné nem volt Kolozsvárt, ki utóljára 1826/7 telén s újra 1832-öszen volt ott. Emellett Isaura 1799-ben született s maga mondja, hogy most 27 éves. Ez 1826-ra vonatkozik; de akkor Szerényi Róza, ki 1811. született, nem lehetett még 18 éves, Woodland sem 29. Viszont Róza 14, Béla 19 éves, mikor egymásba szeretnek, akkor ez 1822-ben történt volna; de akkor Róza még csak 11 éves volt. Így ennek 1825-ben s a regény cselekményének 1829-ben kellett volna történnie, miknek a fentebbi adatok ellentmondanak. Szerző világosan nem figyelt e részletekre.

Anna és Mária. Amaz szeretetlenség között nevelkedett; itt is az ifjabbik volt a kedvencz. Anna 17 éves korában az erdélyi származású Vezérdi főrmesterhez (ezredes) ment nőül 1800-ban, ő és neje is részt vettek a napoleoni olasz hadjáratban s ott született Isaura nevű leányuk. Vezérdi, ki Marengónál féllábát elvesztette, mint tábornok (generális) ment nyugalomba s nemsokára meghalt 1807-ben. Özvegye ekkor 1809-ben szerelem nélkül gr. Széplaky Lászlóhoz ment másodszer férjhez Erdélybe, ki egész szerzett vagyonát biztosította az özvegynék első férjétől született leánya, a tündérszép Isaura számára. Azonban három év múlva (1811) e második házasságból is született egy leány, Sarolta, még pedig már Széplaky halála után, ki nyolcz héttel előbb gutaütésben halt meg. Most a grófné egy Sybilla nevű cigányasszonynak azon jóslatán megijedve, hogy ez az újszülött a nagyobbik leány szerencsétlenségének lesz okozója, titokban e második leányát nyolcz hónapos korában, 1812-ben, elvitette hazulról Pozsonyba s ott, majd egy pesti nőnevelő-intézetben, Szerényi Róza álnév alatt neveltette. E titkot nem tudta más, a cigány-jósnőn kívül, csak egy cseléd, az öreg Margit asszony, továbbá egy Tűfoki nevű szabólegény, meg a dajka, Julis. Ez utóbbiak ketten vitték el a gyermeket az anya utasítása szerint. Azonban véletlenül a beszélgetést kihallgatta Vanna Bálint udvari lovász is, miről a grófné nem tudott. Most az anya mindent elkövetett nagyobbik leánya fényes nevelése végett, ki így elkényeztetve szép és hiú, de szívtelen nő lett. Mint ilyen, férjhez ment Zenyéri báróhoz s Kolozsvárt nyílt, fényes házat tartott. Házassága gyermektelen maradt, magát széptevőkkel környezte, kik között előbb a szívtelen, cinikus, de eszes gr. Szenvey volt a kegyelt, de éppen e történet kezdete előtt mintegy három év óta helyét gr. Várkövy Béla foglalta el. Isaura anyja pedig feltette magában, hogy miután nagyobbik leányát jól férjhez adta s másik leánya 17 éves lesz, haza hozza s a Széplakyak követelésére iratot is adott ki, hogy az örökös jószágba visszahelyezi, mi egyébként a Széplaky összes vagyonának ahhoz mérve, mit a másiknak adományozott, csak úgy negyed-részt tette. Mielőtt azonban e tervét végrehajtotta volna, nagyobbik leánya házasságának harmadik évében (1823-ban) meghalt s második leánya hollétének titkát sírba vitte. Ennél többet nem tudott Isaura sem nővére sorsáról. Az öreg Margit is csak annyit

tudott utóbb még vallani, hogy kik vitték el a leánykát Angol- vagy Burkus-országba s hogy ugyanakkor Vanna Bálint is eltűnt, Julis, a dajka pedig a leánykával menván, föltalálható nem volt. Végre még tudta azt is, hogy az anya a leányka nyakára egy hajlánczon függő szép fakeresztet akasztott B. T. A. betűkkel és még egy szép kis szekrényt adott vele, melyben bizonyosan drága ékszerek voltak. Azt már, hogy a keresztben az 1812-es évszám s ez a bibliai mondás állott: «Igaz vagy uram s igaz a te ítéleted», elfeledte.

Ezeket az előzményeket azonban kiegészíti és bonyolítja pár más körülmény. Ugyanis az öreg gr. Várkövy, főképen abból a czélból, hogy Béla szerelmét Szerényi Róza iránt örökre meggátolja, kitebe mint árvába, belészeretett, halála előtt oly végrendeletet tett, hogy ha három éven belől nagyobbik fia, Lőrincz, előkerül, összes jószágai majoratusként szálljanak rá oly kötelezettséggel, hogy gr. Széplaky László eltűnt leányát vegye nőül. — Tette ezt azért, mert Széplaky, mint bajtársa, Belgrád alatt kétszer mentette meg életét. Ha meg Lőrincz nem térne vissza, örököse Béla legyen, de ugyane kötelezettséggel s ha ennek nem felelne meg, vagyona negyedét kapja Széplaky említett leánya, negyedét a m. t. Akadémia, a többit örököljék testvére gyermekei. Az előzményekhez tartozik továbbá az, hogy Lőrincz midőn haza utazik, már tudja e végrendelet tartalmát angol lapokból s oly tervvel jön haza, hogy kipuhatolja gr. Széplaky Sarolta hollétét s ha testvére oly derék ember, minőnek reméli, akkor lemond igényeiről, segítni fogja összekelesőket s maga ismeretlenül elbujdosik. A történetek egy részébe pedig annál inkább be van avatva, mert Vanna Bálint, a ki kihallgatta volt a cigányné, Sybilla tanácsát a leányka elküldésére nézve, szerelmes volt Julis dajkába s figyelemmel kísérte az eseményeket. Midőn tehát a grófné kocsija elvitte a gyermeket Julissal és Tűfokival, egy udvari jó paripán s a tisztartótól ellopott pénzzel nyomon követte a kocsit Pozsonyba s ott ugyanazon fogadóba szállt meg a gyermekkel és kísérőivel. De továbbit nem tudhatott meg, mert Sybilla felismerte. Ekkor megszökött és beállott katonának. A sors őt is a görög szabadságharczba vitte, hol Lőrincz őt szolgálatába fogadta s később megtudva ura kilétét, neki ezeket elmondta. Most, mielőtt Lőrincz (Woodland) Erdélybe jött volna, egy ideig Zala megyében és környékén időzött, mint festő, a Bakony

erdőkben egy ezigánykaravánban Bálint ráismert Sybillára s ekkor Lőrincz Sybillát pénzzel rábírta, hogy kutassa ki gr. Széplaky Sarolta hollétét s ezt neki Linka nevű testvére útján írja meg.

Végre az előzményekhez tartozik még az, hogy Szerényi Róza, ki tehát mint apátlan és anyátlan árva előbb Pozsonyban helyeztetett el, majd egy pesti nőnevelő intézetben nő fel, ott együtt nevelkedik gr. Várkövy Béla unokanővérével, Klárával és Tárnoky Saroltával, kikkel életre szóló barátságot köt. Ennek következtése, hogy a szünetét mindig Várkövyék jószágán töltötte, sőt Klára apja, gr. Várkövy Pál, annyira megszerette, hogy mint gyámleányát házához fogadta. E szünetök utolsóján történt, hogy a növendékleányka találkozáván a 19 éves gr. Várkövy Bélával, végzetesen beleszeretett; azonban, bár Béla is szerette őt, szülei, különösen apja parancsára, ki ily névtelent családjába fogadni nem akart, búcsú nélkül távozott s hosszabb külföldi útra ment. Lényegében ugyan nem feledte Rózát, visszatérte után fel is akarta keresni; de ebben apja váratlan halála meggátolta s így azután Kolozsvárra költözött, hol br. Zenyériné hádjába került, mint fontosabb láttuk. Így Rózát egy ideig elfeledte vagy inkább az apai végrendelet miatt feledni akarta s helyzetébe beletörődött.

Így állottak a dolgok, midőn gr. Várkövy Lőrincz, mint angol kapitány, Woodland néven visszatért, mint szerző sejteti, 1825 szeptemberében Kolozsvárra s ott három hó alatt az arisztokratia kimondott kedvence lett előkelősége, vagyona és szépsége miatt, s így a télire begyűlt előkelő társaság középpontjában találjuk őt. E kolozsvári időzése alatt 1826 februárjáig letelt ugyan a végrendelet szerint kijelölt három év; de Béla a királytól egy évi meghosszabbítást kért, mert közben viszontlátva Rózát, most annál inkább óhajtotta bátyja visszatértét, nehogy apja vagyona idegen kézre kerüljön; mert hiszen ha ő Rózát veszi el, úgy sem részesülhetne benne.

Most a regény többi tartalmát rövidebben mondhatjuk el. Előre látható ugyanis, hogy a szegény árva, Szerényi Róza, nem más, mint az anyától nevelés végett messze elküldött gr. Széplaky Sarolta és Woodland, mint láttuk, az elbujdosott gr. Várkövy Lőrincz, vagyis gr. Várkövy Béla bátyja. Így most ennek a két titoknak fokozatos leleplezése a regény tárgya. Ekkép a regény főalakjai ezek, továbbá a Széplaky Sarolta néneje, Vezérdi Isaura,

azaz b. Zenyériné, gr. Szenvey Benedek, Sybilla ezigányasszony nőtestvére, Linka, meg Vanna Bálint, Woodland szolgája. Most Linka kicsalja Vanna Bálintból, hogy Woodland nem más, mint Lőrincz, s Linka már tudja nénjétől, hogy Szerényi Róza és gróf Széplaky Sarolta ugyanegy személy, de húzza-halasztja a leleplezést, mert Woodlandtól mennél több pénzt akar kicsikarni. A húzás-halasztáshoz hozzájárul az a véletlen körülmény, hogy a regény kezdetén gr. Várkövy Béla lebukik lováról, lábát kifecszamítja s 1826 elején több hétig kénytelen otthon maradni. Eközben a szép Isaura, hogy gr. Várkövy Bélát annál jobban magához lánczolja, minthogy valóban szereti, Woodlanddel kaczerkodik, mi Bélát természetesen elkiseríti. Ekkor a kolozsvári Sylvester-esti bálon megjelenik Szerényi Róza, a ki közben a leggyönyörűbb 18 éves hajadonná serdült fel, s Woodland első látásra beleszeret; de ezt nem valija meg. Beleszeret Rózába gr. Szenvey is, ki származására nem tekintve nem sokára nőül kéri, de kosarat kap, mi a hiú és ezirikus férfit mérhetetlen bosszúsággal tölti el. Ellenben Rózának a Woodland szóttlan hódolata tetszik s már-már arra a pontra jut, hogy a derék ifjút ő is megszeresse. Azonban egy színházi előadáson újra látja Bélát a br. Zenyériné páholyában, Béla is meglátja őt, s ekkor a régi szerelem fölébred mindkettőjük szívében. Báró Zenyériné ezt kimondhatatlan bosszúsággal veszi észre, hiúsága, kivált midőn Béla ezt neki megmondja s meg is írja, vérig van sértve amiatt, hogy őt valaki elhagyhatja. Bosszúsága még nagyobb, mert úgy ő, mint Szenvey éles szemmel veszik észre Woodland szóttlan, de mély önzetlen szerelmét Róza iránt. Zenyériné Bélát, míg ezek történnek, egy hosszú levélben figyelmezteti szerelme gyászos következményére, t. i. az apja végrendelete szerinti kitagadásra; de Béla inkább a szegénységet választja, hogysen Rózától lemondjon; sőt szökést s titkos összekelést ajánl Rózának, minthogy anyja beleegyezését e házassághoz úgy sem nyerhetné meg, ki egy gazdag s előkelő leányt már ki is szemelt neki. Róza, ki előbb e tervet nem fogadta el, mert Bélát örökségétől megfosztani nem akarja, látva e nagy szerelmet, beleegyezik a szökésbe. Béla a részletes tervet erre megírja Rózának; de e levelét Szenvey elfogja s megmutatja Zenyérinének. A hiúságában sértett nő ekkor bosszúra szánja el magát úgy Béla, de kivált Róza ellen, kit a szerelem logikája szerint még jobban gyűlöl s ki ismeretlen

testvérének is útjában áll. Szenveyvel szövetségzik tehát, egyfelől, hogy meggátolja Béla és Róza házasságát s Bélát megtarthassa, másfelől, hogy Woodlandet is elidegenítse Rózától. Ebben segítséget nyújt az, hogy Woodland véletlenül elveszti Sybilla egy rejtélyes levelét, mely olyasmit sejtet, hogy Sybilla egy lányt szerez meg neki pénzért. E levelet Szenvey szintén megmutatja Zenyérinének. Szenvey ugyan most már tudja, hogy e levél az eltűnt Széplaky Saroltára vonatkozik; mert Linka, a cigánynő, ezt ittasságában kifecsegte; de ezt elhallgatja Zenyériné előtt; mert ha Rózát sikerül Bélától s Woodlandtól elidegeníteni, akkor reméli, hogy az elhagyott leányt megkapja s így gazdag nőt is kap, holott Zenyériné megtudva, hogy Róza nem más, mint az ő nővére, Sarolta, bosszúját nem hajtotta volna végre. Ekkor Zenyériné bosszúja kivitelére Róza írását utánozva egy levelet ír, melyben Róza bevallja Woodlandnek, hogy szereti s ezzel azt ezélozza, hogy Woodlandet elidegenítse az ily szemérmetlen nőtől, Woodland azonban elragadtatva válaszol Rózának; de levelét Szenvey elfogja s Béla kezébe juttatja. Ugyancsak ezalatt Zenyériné elküldi Bélának egy hozzá írt, régibb keletű, de újabb keletre átalakított levelét Rózához, mintha benne neki éppen most szerelmet vallott volna; sőt egy utóiratot csatolt hozzá a tervezett szökés kigunyolásáról. Minderről Béla nem tudva s olvasva Woodland levelét Rózához, párbajra hívja Woodlandet; azonban e levelet Linka lopja el s Woodland nem kapja meg; Rózának elleiben Szenvey átadja a Zenyériné hamisított s a Woodlandet vádolni látszó két levelet. Így Róza kénytelen belátni, hogy mind Béla szerelmében, mint Woodland férfias egyenességében csalódott és elájul. Éppen ez idő alatt a párbaj is megtörténik, a nélkül, hogy Woodland a Béla kihívásának okát tudná. Előre elhatározza, hogy öcsését kímélni fogja, kinek önmagát most még nem leplezheti le. E párbajban Woodland sebet kap s Bélának az odaérkező Linka már későn sughatja meg, hogy bátyjával vívott párbajt, mire öntudatlan esik össze s veszélyes ideglázba esik.

Szerencsére Woodland sebe nem veszélyes, Béla is felgyógyul, a kölesönös kimagyarázások megtörténnek, a csel lelepleződik. Woodland látva, hogy Róza Bélát szereti, nemesen lemond az örökségről s így végre Róza és Béla esküvőre mehetnek; de Woodland ezen nem jelenik meg, hanem egy levelet hagyva hátra, me-

gint elbujdosik. Az utószóból megtudjuk aztán, hogy Isaura megbánja tettét, mit nem tudva éppen testvére ellen követett el. Veszélyes betegségbe esik. Két seb rágódott szíven s emésztette fel életét: «a megszegyenült asszonyi hiúság s a lelkiösmeret fájdalmas furdalása». Négy év múlva testvére karjaiban hal meg. Szenvey elmegy Kolozsvárról s Párisba költözik. Természetesen, a regényben még más alakok története is bele van szőve. Így gr. Várkövy Klára és Halway szerelme s házassága, mely a Rózával és Bélával egy napon történik; továbbá a szerző bőven elbeszéli a Korlátival szerencsétlen szerelmi történetét egy olasz nő iránt; de ez a cselekvényoyel semmi szoros kapcsolatban nem áll. A regény több más alakja is oly kevéssé játszik bele a cselekvénybe, hogy bár szerző beszámol sorsukról, itt bátran mellőzhetők.

Ez a cselekvény, mint látható, ez összefüggő előadásban is nagyon bonyolult. Még bonyolultabb, ha magát a regényt olvasuk, mely szövevényességben, sejtetésben, közbeszúrt magyarázatokban, véletlennek látszó odavetett megjegyzésekben, vonatkozásokban, visszatérésekben, utalásokban, a következményeknek előre jelzésében, az előbb történeteknek később, sőt csak a legvégén való leleplezésében, a homálynak mintegy szándékos keresésében, valósággal útvesztőhöz hasonlít. Ezt egyébiránt ő maga is mondja (II., 285—87. l.) egy kedvelt regényíró nyomán, hogy a «román-író» eljárása hasonló ahhoz, mint midőn a falusi ember városi látogatóját az ő kedves útvesztője bonyolult útjain vezetí tréfásan a célhoz s midőn már bevezette a középpontig, onnan egyenesen pár lépéssel kiviszi. Éppen így a jó elbeszélő is hosszasan, kerülő úton, meglepetések közt, fel-feltartóztatva vezetí olvasóit, de végül aztán röviden kell végeznie a kibontakozással. Horváth Lázár nem mondja meg, némileg szokása ellenére, hogy e hely honnan van vége; de ismerve mesterét, Bulwert, könnyű ráakadni, hogy ez a pár oldal majdnem szó szerinti fordítása Bulwer *Clifford* cz. regénye 36-ik fejezete elejének.¹

¹ *Complete Works*. Leipzig. Fleischer. 1834—43. 595—6. l. A fejezet elejétől e helyig az 596. l.-on: «We shall therefore, in pursuance of the cit's policy, relate as rapidly as possible that part of our narrative which yet remains untold». Horváthnál: «Követjük hát mi is a városi ember ezélszerű udvarias-

Bulwer egyébaránt azt is mondja ugyane regénye második kiadásának előszavában, az olvasóhoz intézve szavait: «Ha könyvet már előbb olvastad, nyisd fel újra; összes műveim ugyanegy alapelv szerint vannak írva, hogy t. i. kétszer olvassák el őket.» Ezt az alapelvet, mint több más is, Horváth Lázár szintén követte. Regényének meséje oly bonyolult s kiváltképpen mindenféle írói mesterkedéssel, fogásokkal oly kerülőkkel van előadva, hogy szószerint kétszer kellett elolvasnunk, míg e tartalmat pontosan kivonhattuk belőle. Úgyhogy, ha lehet, ő még bonyolultabb, mint mestere, Bulwer, mi egyébaránt az utánczóik ismert vonása, hogy mestereik tulajdonságait túlozzák.

VI.

Bulwert, kiről az előbbieken már említettük, hogy Horváth mintaképe volt a regényírásban, ekkép szólítja meg műve 38-ik lapján: «Hasonlíthatlan teremője az annyira kedvelt *Pelham*-nak! te, ki a század gyöngeségeit oly kellemesen, oly kívánatosan terjeszted előnkbe, hogy azokat, bármi esőmörkhozók legyenek is különben, kívánva kívánjuk magunk elébe táloztatni; ki új fényt, s egy nem ösmért világot vész azon írói pályára, mely a hasznost édessel vegyíteni szokta; a ki furesőlkodni láttatol azalatt, míg valósággal a legélesb aczéllal érinted a politikai test vadhúsait; ki románidat a legszebb morál s legmélyebb philosophiának virágos kertjévé varázslani tudod! — Kedves író te, kinek szembetűnő eredetisége, játszó elmessége s kimondhatlan élénk főtése: egyaránt lánezotják te olvasóid osztatlan figyelmét... szeszis polgára szabad Britániának, kinek kezében a maga tökélyében tüadőklük ki anyanyelved crösusi gazdagsága! Te, kinek tolla a kényes *Pelham* világi hiúságait s a vidám *Clarence* kellemes eleveenségét, vagy a szerencsőtlen *Devereux* fényes tapasztalásait éppen oly könnyen, oly találva tudta előnkbe adai, mint menyeyei türedelmét a szegény *Mordaunt*-nak, bájteljes magaviseletét a tolvaj *Clifford*-nak, vagy a fatum vaskeze alatt őszverogyó *Aram* istenítő

ságát, s lehető sebességgel előadjuk beszédünk azon részét, mely még elmondatlan maradt»...

szerelmét!... szóval, szabad nemzeted méltó csillaga, *Bulwer*! vajha dús szellemed szállná meg az ujongez író, ki a pályán, melyet te annyi fényvel tapodsz, legalább árnyad szeretne lenni, s kinek vágyai legfőbbike: művelteket gyönyörködtetni!!! — —

E sorokból megítélhetjük minden kutatás nélkül is Horváth regényírásának úgy eredetét, mint célját, és megtaláljuk ennek a műnek példányképét és még egyebeket is, mint alább kitűnik.

Mint a fenti idézet mutatja, Horváth mind olvasta Bulwer addig megjelent regényeit. Közülök *Falkland* 1827-ben, *Pelham*, *The Disowned* 1828-ban, *Devereux* 1829-ben, *Clifford* 1830-ban, *Eugene Aram* 1832-ben jelent meg. Ezek közül a főtebb említett Mordaunt és Clarence a *The Disowned* (Az eltasztott) főalakjai, a többi ugyanaz, mint említett regényeinek címe. Minthogy *Godolphin*-t, mely 1833-ban jelent meg, nem említi, tehát ezt akkor még nem olvasta. Már csak ez is mutatja, hogy művét Horváth 1832-ben kezdte írni, melynek I. kötetét (263. l.) körülbelül egyfolytában befejezte. Ekkor félretette s csak pár évvel azután vette újra elő és 1834—35-ben írta meg a II., terjedelmesebb kötetet. (338. l.) Ez meglátszik a regény irányán, nyelvezetén is, mert ez a rész világosabb, egyszerűbb mondatokban van írva, mint már gyakorlottabb kéz műve. Ezt mind ő maga elmondja műve II. k. 3—12. lapján. Ugyanott megmondja azt is, hogy ez volt első nagyobb kísérlete s az első részt újra dolgozva, elhatározta, hogy sajtó alá adja.

Bulwer e hat regényéből egy sines olyan, melyből Horváth ne vett volna át egyes részeket vagy legalább mondásokat, hol megnevezve, hol nem. Így a hogy Woodlandet élénk hozza, a mint abusongva és komolyan ült ő asztala mellett és irt azon éjszaka, melyen a fényes s reá nézve annyi nyugtalanság édeskeser magjaival teljes bálból szállására ment, s lelkét zajos gondolatjai sebes folyásának minden tartózkodás nélkül átengedte: ez a rész egész fölépítésében és részletezésében *Falkland*-ból van véve. Woodland a bálban Rózát meglátja s egyszerre olthatatlan lánggal megszereti, noha, miat szerző mondja, ő egy volt azon halandók közül, kiknek világosan látó szemek előtt az élet terhes igája elvesztette tündérvarázsát.

Szószerint ilyen ember *Falkland* is, ki az étellel eltelt tapasztalások után magányba vonult vissza, egy ősi régi várba, hol csak

szemlélődéseinek élt, míg végzetesen meg nem szereti Mandeville Emiliát, egy férjes nőt. Éppen e nőtől válik el egy estve Falkland s megy baba, hol körülbelül egy éppoly berendezésű szoba várt rá, mint Woodlandre s egy hasonló frásztal. Könyvei is körülbelül ugyanolyak; egymásnak ellentmondó tartalmúak. Természetesen itt egyébként más az, a mit tesznek. Woodland apja képe előtt elmélkedik, melyet távollétében mindig lepel borít; írni próbál, az írás nem megy. Majd Young *Éjszakáiból* olvas el néhány sort s aztán így elmélkedik: «Oh! mi balgák vagyunk hát, hogy éltünket oly magvak elültetésével vesztegetjük, melyeknek gyümölcsét ízlelni sohasem fogjuk. Egy bástyát igyekszünk fölépíteni, melynek tetője az ég boltzatáig hasson, egy átkot elkerülendők, mitől rebegett lelkünk annyira irtózik; s felejtjük, hogy mentől tovább, mentől magasra emeljük képzetünk szárnyán a bástyát, annál korább elér az átok, az annyira rebegett, az annyira irtózatos. Egy mindennel közös nyomor fölött akarunk fölemelkedni, s azon pillanattól fogva egy idegen nyelv által egész nemünktől különözve vagyunk. A tudákosságot, böleselkedést, a való s képzelet világát ármánybirta *Faust*, vagy sötét *Manfred*kint egybejárjuk s miért?... Embert, annak szokásait, gyarlóságait, szenvedélyeit s erényeit ösmerni igyekszünk, s miért?...» (I. 74—75. l.) Ez az idézett rész majdnem szó szerint *Falkland*-ból van véve; az elmélkedés többi része aztán inkább csak alakjában ugyanaz, mint tartalmában.¹ És itt érdekes megjegyezni, hogy Bulwer e művében egy angol Werthert alkotott meg s így hatott Horváthra is közvetve a wertherismus, noha csak egy kis részben; mert hiszen Woodlandet éppen az különbözteti meg Werthertől és Falklandtól, hogy Róza iránti szerelmét legyőzi s öcsese boldogságának útjába nem áll. Ugyanitt, a mint előtte apja szemrehányó képe megjelenik, úgy, hogy a téli szél a fölszakított ablakon át föllebbenti róla a leplet, szintén emlékeztet Bulwernél arra a jelenetre, a mint Falkland képzelete előtt megjelenik Emilia képe a halál pillanatában.

De ha talán megengedjük is, hogy ezen a helyen a találkozás némileg véletlen is lehet, s ha nem tudnók, hogy Bulwert ennyire tanulmányozta, állítani sem merők; azonban néhány más

¹ Bulwer: *Complete Works*. Leipzig. 1834—43. IX. 47—48. l.

hely rokonsága, sőt azonossága kétségtelen. Így Woodland a Sylveszteresti bálban, hol Rózát első látásra megszerette, ő maga gyásza miatt nem tánczolt, csak némán bámulta Róza bájos tánczát s csodás lényét. Aztán szerző hozzáteszi, hogy majdnem egyedül maradván a teremben, mozdulatlan áll, «s mint néma sír, úgy hallgatott». «Hallgatott; mert hol a szív beszél, be szeret ott hallgatni a nyelv!!!» Ezt írja Horváth, s bár ebben nincs semmi, a mit maga is nem találhatott volna ki, mégis Falkland járt eszében, ki ezt mondja magáról és Emiliáról: «Néha hallgatva ülünk; még magamnak sem merek szólni. Mily veszélyesek az ily pillanatok! *Ammusticon lingue parlen l'ahne.* (A nyelvek elnémulnak, a lelkek beszélnek.)» Egészen Bulwer-utánzat az is, hogy midőn Horváth a Zenyériné bosszúterveit rajzolja, ugyanazt az idézetet használja, mint Bulwer, midőn *Falkland*-ban elmondja, hogy a szerelmében csalódott St. Johnné leleplezi Falkland és Emilia szerelmét a férj előtt s ehhez hozzáteszi: «Jól mondja a franczia entusiastá, hogy a látszólag legtisztább szív is hasonlít ahhoz a nyugodt és csillogó forráshoz, mely vize mélyében a Nilus szörnyetegét ápolja.» (*Falkland*, id. h. 102. l.) Horváth szerint: «Bizony jól mondja egy franczia entusiastá: hogy a legszelídebbnek tetsző szív is ama csöndes, gyöngéden tükröző forráshoz hasonlít, mely az ő vizeinek kebelében a Nilus fenevadát rejti!!!» (II. 120. l.) Ezt a gondolatot egyébaránt, mert Bulwer nem egyszer ismétli önmagát, *Devereux*-ben is megtaláljuk (IV. könyv, I. fejevében), még pedig ebben az alakban: «As the monster of Nile is found beneath the sunniest banks, and in the most freshening wave, the stream may seem to wander on in melody and myrth — the ripple and the beam; but *who* shall tell what lurks, dark, and fearful, and ever vigilant, below!»

Falkland-ból van véve a következő hely is: «S van-e — szóljunk igazán — van-e csak egy gondolat bár, melynek kiszabott határa volna s melyet kimeríteni tudnánk? csak egy érzés, melynek kimért korlátja szélén írva volna: *«eddig s ne tovább? ...»* «Mint a vizek síma hátán szétterjedő cseppek körei: épenúgy vizsgálataink és okoskodásaink kiterjedtségökkel mindinkább gyengülnek és gyengülnek, míg végre a széles ösmertelenségnek mérhetetlen hézagaiba enyésznek.» (II., 7. l.)

Ez a hely *Falkland*-ban így hangzik: «How fearful is the

very life, which we hold! We have our being beneath a cloud, and are a marvel even to ourselves. There is not a single thought which has its affixed limits. Like circles in the water, our researches weaken as they extend, and vanish at last into the immeasurable and unfathomable space of the vast unknown.» (Id. kiad. IX., 108. l.).

Ezeket a helyeket találtuk *Falkland*-ból véve.

Már föntebb láttuk, hogy *Clifford*-ból pár oldalt lefordítva, vagy inkább megfelelően átdolgozva beszótt regényébe. De találunk más rokon, sőt azonos helyeket is. Így Horváth művében az I. kötet 21—25. lapja szintén lényegében nem egyéb, mint a kolozsvári akkori viszonyokhoz átalakított átdolgozása a *Clifford* XXI. fejezete pár lapjának, több helyen szó szerinti fordítással, melyben végre a befejező fordulat is teljesen megegyező. «Oh te mennyei lélek! — (csaknem ilyenformán apostrofálja *Pelham* kedves írója az alább megnevezendő asszonyságot) — oh te mennyei lélek! ki — hála légyen a felvilágosodott századok jótékony befolyásának — a két testvér-hazában is majd minden kebelben lángolva lángolsz, s a műveltség, finomság vágyait mindenekben éleszted!» — így kezdi Horváth az elmélkedést, éppen mint *Bulwer*. «Hogy minek szereted magad nevezni, oh angyali lélek, ha valjon igaz neved *divat* vagy *szellemkórság*, *bonton* vagy *hiúság*, *crème* vagy durva *kevélység*, *fashion* vagy *feszengés*, *anglomania* vagy *anglia* majma? azt nem tudom; de bármely nevezettel is nevezd magad, akarnám a te szárnyaidból bár csak egy tollacska-nyerhetnék! illő zengésekkel írná le akkor varázstollam villányos gyönyöreit azon estének, mely a jövővel terhes *Sylvester* éjszakáját követni szokta» stb. Így folytatja Horváth, hogy egyebet mellőzzünk. E helyek *Clifford*-ban a következők: «O Thou divine Spirit, that through England burnest in wery breast, inciting each with the sublime desire to be *fine*...» stb. Aztán: «Whether, o Spirit! thou callest thyself *Fashion* or *Ton*, or *Ambition*, or *Vanity*, or *Cringing*, or *Cant*, or any title equally lofty and sublime — would, that from thy wings we could gain but a single plume! Faine would we, in fitting strain, describe the festivities of the memorable day...» Végre a befejező fordulat Horváthnál: «Vagyis, hogy kevésbbé fellengzők legyünk, — mint mondani szoktuk mi írókul, miután egy falca sületlenséget egybe írtunk —

hogy, mondom — kevésbbé fellengzők és inkább pontosabbak legyünk...» *Bulwernél* ez így szól: «But to be less poetical, as certain writers say, when they have been writing nonsense — But to be less poetical, and more exact...» stb.

A XXII. fejezetből is szó szerinti idéz egy részt. Szerényi Róza a többek közt ezt írja egyik levelében Várkövy Bélának: «Egy férfi csak kevés boldogságot találhat a viszonttetszésben, ha tudja, hogy hiában szerettetik: de minálunk annak egyszerű tudása, hogy szerettetünk, már elég ezer meg ezer bánatot előzni; s csak miután újra meg újra megmondtuk azt szívünknek, hogy szerettetik: csak azután készülődünk meg is kérdezni tőle: ha valjon nem hiában-e?...» E hely nem első személyben, hanem mint az író megjegyzése *Lucy* reménytelen szerelmére, *Bulwernél* így van: «A man feels but slight comparative happiness in being loved, if he know that it is vain. But to a woman that simple knowledge is sufficient to destroy the memory of a thousand distresses, and it is not still she has told her heart again and again that she is loved, that she will even begin to ask if it be in vain.»¹

Megjegyzendő itt az is, hogy *Bulwer* a *Clifford* XII. fejezetében néhány sort idéz *Shakespeare Julius Caesar*-jából jellegyanánt. (I., 2. szin., 200—203., 205—210. sor.) Ezzel az idézettel, a mint *Caesar Cassiust* jellemzi, kívánja *Bulwer* is *Mauleverer*-t jellemezni. Ezt teszi Horváth is, midőn *Szenveyt* jellemzi s idézi ugyane sorokat (I., 204—205. l.), de már a szövegben, még pedig a saját verses fordításában, melyek e darabból az első magyarra fordított sorok. Ebből világos, hogy *Szenvey* alakjához és jelleméhez *Mauleverer*-ről vette a mintát s valóban a két alak lényegében megegyezik.

Clifford-ból egy idézetet is vesz, midőn ezt jellegül használja *Isaura* jellemrajzához. (I., 104. l.) «Hasonlít az időmutatóhoz — (barometer) egy román, melyen majd a férfi, majd az asszony mutatkozik. Változandók lévén, mint az atmoszféra, beszédünk változatai: mostanában *Lúciát* fogják az olvasónak bemutatni.» Ez a hely *Bulwer* regénye XXIX. fejezete kezdő sorainak fordítása: «A novel is like a weather-glass, where the man appears out

¹ U. o. VII. 362. l.

at one time, the woman at another. Variable as the atmosphere, the changes of our story, now represent Lucy to the reader.»¹

E regény mélyebb hatására mutat továbbá az, hogy Szerényi Róza rajza Brandon Lucy mintájára van alkotva, s midőn rendkívüli szépségét ecseteli, körülbelül ugyanazon festőszínekhez nyul, mint Bulwer. A mint Lucy élénkli dalát (*Clifford*, XI. fejt.), s a mint Róza Horváth regényében ugyanezt teszi (I., 233. l.), az is körülbelül azonos. Párhuzamos helyek azok is, melyekben Bulwer Lucynek a rabló Clifford iránti le nem győzhető érzelmeit, viszont Horváth a Róza szerelmét rajzolja a hűtlennek gondolt Béla iránt. Egy helyt, és ez ennek az állításnak bizonyítéka, ugyanazon időzetre találunk *Clifford* XXVII. fejezetéből:

— We make

A leader of our thoughts where angels step,
But sleep ourselves at the foot!»

Ezt a «*The history of the Lyre*» (by L. E. L.) cz. műből csillag alatt Horváth így fordítja le: «Gondolatinkból egy lajtorját csinálunk, melyen angyalok mászkálnak; de magunk annak lábánál alszunk». (I. 214. l.)

Meg kell jegyeznünk egyébaránt, mit már fentebb is mondtunk, hogy Bulwer, mint sok más regényíró is és újabban például Wilde Oszkár és Bourget, gyakran ismétli önmagát. Egy-egy jobbnak vélt megjegyzését beleszövi több regényébe, ismétel helyzeteket, és ezekkel kapcsolatosan a lélekállapotok színezése is ugyanaz. Így pl. a nő részéről egy-egy dal élénklése hasonló viszonyok között több regényében megvan. *Falkland*-ban Emilia dala a III. könyv végén, vagy Lucy-nak egy második dala *Clifford* XXIX. fejezetében meglehetősen hasonló helyzeteket mutatnak. Általában férfi és női alakjai egyaránt nagyon szeretnek énekelni, s így számos dalt sző be regényeibe. Ezt azért említjük, hogy Horváthnak hasonló motívumára nézve előképe lehetett esetleg ezek közül egy másik, nem éppen a fentebb említett, a mi egyébként a tényen nem változtat.

A *Devereux* hatására mutat az, hogy belőle Woodlanddel Horváth felolvastat angolul egy részletet a *Zenyériné* szalonjában

¹ Hasonló hely u. o. XI. fejt. elején. VII. k. 162. l.

a III. k. II-ik fejezetéből (Horváth. I. 110—118 l.). Horváth ezt magyar fordításban adja. Ez az első magyarra fordított részlet Bulwerből, és Horváth meg is mondja csillag alatt, hogy ezt miért tette, mert hiszen regénye eslekvényére teljesen mellékes. «Az engedékeny olvasó megbocsát — mond ő — ez ok nélküli kitérésemért. Cielom egy részről az volt, hogy *Bulwer* szép és oly érzésteli írásmódját egyik én is megízleltetvén, az olvasó közönséget amaz annyira divatozó román író munkáinak olvasására: más részről pedig angolul tudó litteratorainkat azoknak magyarosításukra is serkentsem». (118. l.) A lefordított rész e sorokkal végződik: «Nem tétováztam tovább, lóra vetém magam, s elvágtaték, mintha hölgyemhez s nem tőle repülnék.»¹ E hely valóban Bulwer legszebbjei közé tartozik. Benne *Devereux* és *Isaura* szerelmét rajzolja. — Ez az *Isaura* név adta Horváth regényében is br. *Zenyériné*nek az *Isaura* nevet. *Isaura* még egy más alkalommal is akar szalonjában Woodland-del *Devereux*-ből felolvastatni (II. 60. l.). Ez csak azért marad el, mert a társaság egy része nem ért angolul, s Woodland nem akarja untatni őket; «de *Devereux*-t nem is felvidítő, sőt elszomorító olvasásnak tartja lenni». Ezért más mulatságot javasolnak, s így kerül a sor Korláti élettörténetének elbeszélésére. Ezen kívül is, a mit pl. rövidebben Horváth a tapasztalásról mond (I. 11. l.), összeegyeztethető *Devereux* befejezésével, hol ugyanerről van szó.

Regényének befejezéséhez pedig a fordulatot Bulwer *Eugene Aram*-jából vette: «De mielőtt a *finist* oda írnád könyvedhez, — mondá egy ösmerősöm, kivel e jelen lapokat töredékekben közöltem — tén úgy hozná magával az illendőség, hogy valamicskét azoknak sorsáról is említs, kiket — mint románod főszemélyeit — nekünk bemutatni sziveskedtél. Ezt nemcsak illendőség, ősi szokás is megkívánja». (II. 334. l.) E hely Bulwernél így hangzik: «But before you end, said my friend, to whom I showed the above pages, originally concluding my tale with the last sentence, you must, it is a comfortable and orthodox old fashion, tell us a little about

¹ A fordított rész a III. k. II-ik fejezetének elejétől e helyig tart: «I tarried no more — I flung myself on my horse, and rode on as if I were speeding to and not from my bride». *Complete Works*. Leipzig. 1834—1843. VI. 247—253. l.

the fate of the other persons, to whom you have introduced us . . .¹ Innen végig, az a mód, a mint az a bizonyos barát a többi személy sorsát végig kérdezi, s az író felel rá, teljesen azonos a formában, csak minthogy más személyekről van szó, a tartalom eltérő. Végül a barát így szól: «Így la! — kiálta fel megnyugodva barátom — már most meg vagyok elégedve. A mellett, hogy kandságomnak eleget tettél, egyszersmind rövid, de komoly erkölcsi tanításokat is vontál ki karaktereidből. Köszönöm; most már tökéletesen meg vagyok elégedve». (337. l.) Bulwer rövidebben szintén így végzi: «I am satisfied then, said my friend, — and your tale is fairly done».²

A legtöbb hasonló helyre azonban Bulwer *The disowned* (*Az eltaszított*) regényében akadunk. Woodlandet Horváth ekképen jellemzi műve I. 33. l.-jén: «Oly ábrázat volt az, mely míg szívedet azon változások és fájós történetek keservével töltötte el, — mik a végzés (végzet) elkerülhetlen folyamában a redőtlen homlok síma tükrét fellebbe borítani s a bátor s a nyugtalan szemek tüztét csendesíteni szokták, beléd egyszersmind a győzelemnek is bizonyos tudását s a jó kimenetnek mintegy sejdítését esepgettette, — s egy habzó, de erős vonzódást ama komor s hátra vonulni tetsző lélek iránt, mely nemes vonásaiból betűről-betűre olvasható vala». Ez az általa is idézetbe tett hely szó szerinti fordítása a *The disowned* második fejezete következő helyének: «It was a face, that while it filled you with some melancholy foreboding of the changes and chances which must, in the inevitable course of fate, cloud the openness of the unwrinkled brow, and soberize the fire of the daring and restless eye, instilled also within you some assurance of triumph, and some omen of success: — a vague but powerful sympathy with the adventurous and cheerful spirit, which appeared literally to speak in its expressions».³

Szintén majdaem szó szerinti fordítás a következő hely (I. 160. l.): «Hiszen az asszonyi szív gyöngéd, s mélyebben rejtett bajlékiboz csak az juthat, a mi igaz, a mi szép; az ők műveltebb lelkek a szered, mi a tiszta aranyt salakjától elválasztja; az ők

¹ Id. kiad. V. 547. l.

² U. o. 551. l.

³ U. o. IV. 35. l.

élesb és sebesb tekintetök szemeli ki egy futó pillanattal mindazt, mi derék, a mi szép s a mi jó. Az ők seraphi lelkök sugallása jeleli ki a határt villány és árnyék között, s jól mondja *Devereux* lelkes írója, hogy ők, csak ők bírják igazában a lélek poezisét, mi őket mint sugár körüllebegte szenteket bájoló glóriával átkarolja, álomképeiket megtestesíti, s szeretetöket életre varázsolja, ama szép, amaz angyalok lehelte szeretet, mely mindentől megváltan, a mi földi, a mi salakos, önteremtése világába zárkózik; az envizsgálat minden tárgyában bámulás és gondolkozásra méltót talál, s még a mennyeknek fölötté is — melyeknek arany virányihoz oly szorosán kapcsoló őket lágaló hitök — a mindea kéjzönnel borító romanticának titkát és gyöngédségét terjeszti el».

E hely első része szabadabb, a második része meglehetősen hű körülírása a *The disowned* XXXVIII. fejezete elejének: «Within her musings is a realm of haunted and fairy thought, to which the things of this turbid and troubled life have no entrance . . . For her there is an intense and fond philosophy, before whose eye substances flit and fade like shadows, and shadows grow glowingly into truth . . . Her's is the real and uncentred *poetry of being*, which pervades and surrounds her as with an air, which peoples her visions and animates her love, which shrinks from earth into itself, and finds marvel and meditation in all that it beholds within, and which spreads even over the heaven in whose faith she so ardently believes the mystery and the tenderness of romance».

Ez csak egy oly részlet, melynek eredetét, bárha csak általánosságban, ő is jelzi. Azonban belsőbb hasonlatokra is akadunk a mese megalkotásában. Igaz, hogy Bulwernél Linden Clarence-t (Clinton de Lestrangle-t) apja taszítja el, mert a gyermek anyjának, az ő második nejének, későbbi elszökése miatt azt hiszi, hogy nem az ő gyermeke, Woodland pedig önszántából bujdosik el; mégis van sorsukban több közös vonás. Először is Clarence előbb maga jelenti ki apjának, hogy elmegy, mibe az apa beleegyezik, aztán eltaszítja magától s mint fiát megtagadja. Woodland körülbelül ugyane korban anyja szeretetlensége miatt szintén önként megy el. Továbbá Lindent, ki t. i. ezt az álnevet veszi fel, egy gazdag angol, kiről utóbb kiséül, hogy anyjának nagybátyja, fogadja fiává és teszi örökösévé, Woodlandet is, ki szintén álnevet használ. Mindkettő

rajongva szereti apját, de a szeretet jeleivel mindkettőt elkésik. Mindketten utat törnek a világban. Linden idősebb féltestvére, lord Borodaile és Linden ugyanazon lányba szerelmesek, t. i. Ardenne Flórába, ki Lindent, szintén az ifjabb fiút, szereti, is e szerelem különböző változatait Flóra éppen úgy levelekben írja meg Trevanion Eleonorának, mint Szerényi Róza Horváth regényében Tárnoky Saroltának. Borodaile természetesen éppen úgy nem tudja, hogy Clarence neki testvére, mint nem tudja Várkövy Béla Woodlandról; de Clarence is tudja, a mint Woodland is tudja, azonban egyik sem leplezi le, csak a regény végén. Borodaile az ismeretlen és nem egészen szabatos eljárásúnak tartott derék Clarencet hasonló körülmények közt és módon illeti oly sértésekkel, mint Béla Woodlandet, s ezeket egyenlő türelemmel fogadja az is, ez is. (V. ö. *The disowned* XLVI—XLVII. fej. és *Az elbujdosott* II. 226—229. és 243—46. l.) Ezen a társaság megütközése is kb. ugyanolyan. Természetesen mindketten kerülik a párbajt s csak kényszer hatása alatt mennek bele, hogy testvérükkel megvívjanak. Mindkét esetben pisztolypárbajról van szó, és Clarence épúgy kíméli testvérét, mint Woodland Bélát. Ezért mindkettő a levegőbe lök, azonban Clarencet bátyja éppúgy megsebesíti, de nem halálosan, mint Woodlandet Béla. A hasonlat még tovább is fűzhető. Róza éppénúgy megrajzolja magának a Béla kis mellképét, mint Flóra a Clarence-ét. Az, a hogyan Borodaile és környezete a kétes származásúnak tartott Clarenceben megingatják Flóra hitét, ez is majdnem hasonló menetű ahhoz, a mint Róza csalódását felébresztik Woodland iránt s majdnem ugyanolyan módokat használnak e célra. Sőt, bár sokban más is a helyzet, a Bélát és Woodlandet egyaránt varázskörébe vonni akaró Isaurának is megvan párja Bulwernél a francia nőben, La Meronville-ben, ki azonban Bulwernél csak mellékalak, míg Horváthnál Isaura a cselekmény egyik vezetője. A francia nőnek Linden iránti, de éppén nem viszonzott szerelmét, éppénúgy felhasználják Linden ellen Flóra előtt, mint Sybilla ezigányasszony zavaros levelét Woodland jellemének befektetésére Róza előtt. Elismerjük, hogy más egyébben a helyzet lényegesen más. Ott Flórával egyenesen azt hitetik el, hogy Linden La Meronville miatt vívott párbajt, mialatt iránta szerelmet színlelt, itt pedig tulajdonképen Róza miatt van a párbaj. De ha azt látjuk, hogy Horváth mily részle-

tesen tanulmányozta Bulwert, lehetetlen nem látni, hogy a esomó szövésében miként használta fel mestere, különben szintén nem új motívumait, habár szűkebb körben és sokkal szegényesebben. A befejezés aztán már egészen más. Borodaile csak a végső pillanatokban tudja meg, hogy Clarence nem más, mint az ő egykor eltaszított testvére, Clinton L'Estrange, s halála perezésében ő maga teszi Flóra kezét Clarencébe; míg Horváthnál Woodland búcsút mond hazájának, midőn felismertetése után Bélát és Rózát boldoggá tette. De lehetetlen itt még az elől is elzárkózni, hogy Isaura Horváthnál éppúgy életével fizet a miatt, mit testvére, Róza ellen tesz, mint amott Borodaile. Sőt végre még a két regény címe is emlékeztet egymásra: *A kitaszított* s *Az elbujdosott*. Mintha ebben is a mester állott volna Horváth szeméi előtt.

Tehát ha Horváth Bulwernek mind a hat, itt említett regényéből hol egyet, hol mást, mit magához valónak vélt, átvett; a legtöbbet, úgy látszik, a *The disowned*-ből merített, mit a mesének némi tekintetben való hasonlósága eléggé megmagyaráz. Másfelől azonban úgy tűnik fel, hogy Bulwernek akkori legaépszerűbb regényéből, a *Pelham*-ból majdnem semmit sem vett. Ez külsőleg igaz is; de *Pelham* egészben szellemével és irányával hatott rá annyiban, hogy ő is egy ilyfajta társadalmi és erkölcsregényt akart írni a maga korából, mint Bulwer ebben a korban oly népszerű és egyetemesen kedvelt regényében. Itt a hatás tehát az irányban, a célban mutatkozik s nem a részletekben. Éppen ezért, mert Horváth teljesen a kolozsvári főrangú körökben marad, neki nemcsak azok mellett, miket főntebb elmondunk, hanem azok mellett is, miket még el akarunk mondani, sikerült a valóságot éreztető s eredeti művet írni, mely egy tényleges társadalmi élet rajzának megfelel. Modern tudott leány, mint mestere, s ez a magyar regénynek ezen a kezdetén annál nagyobb érdem, mert folytatására elég hosszasan kellett várni; ugyanis hosszabb ideig a mi nálunk a regényirodalomban kiváló, az a történelmi regény terén történt. Ezek mellett *Pelham* volt az első modern regény, mely az addig úgy a közönség, mint az irodalom előtt ismeretlen előkelő életet rajzolta és a maga módja szerint megismertette. Ekkép Horváth regénye is nálunk az első, mely báresak egy kis, de élénk és jelentős aristokrata magyar életbe bepillantást engedett, bár nem oly ironiával s nem oly tarka képben, a mi egyébaránt a

viszonyok s helyzetek böles mérlegelésére s tárgyának tudatos fel-fogására vall.

VII.

Mint említettük is, Horváth művében még nem egy vonás van, mely Bulwer tanulmányozására és követésére vall s éppen ezért megfigyelésre méltók. Ilyen elsősorban a regény meséjében a szövésnek, szerkesztésnek módszere, a mi egyébaránt Bulwernél is Scottra vihető vissza. Bulwer is mondja, hogy a cselekvény szövésében fő a figyelmet állandóan ébrentartó titok, melynek csak a legvégén kell megoldatni. Erre vonatkozik a labirinthre vonatkozó már említett hasonlat is; de mondja Bulwer ezt más helyt is. Ugyanezt, a fokozatosan leleplezett háttér szükségét hangoztatja már előbb Scott is. *Falkland*-et kivéve ezen a módszeren épül fel Bulwernek mind a másik öt, itt szóban forgó regénye. De ez volt általában a régi regény módszere, melynek ezéjja volt az olvasót mindvégig függőben tartani. Tehát a regény rendszeren az események közepébe vágva kezdődött, ennek valamely későbbi, elhatározó pontján, akárcsak a régi eposz, melyből ez az eljárás tényleg származik. Innen kiindulva aztán egyfelől a jövőbe fejlődött a cselekvény, másfelől a felvilágosító multról lassan az író eloszlatta a homályt. Ekkép az olvasót mintegy kívülről és távolról vitte közelebb a regény tulajdonképeni tárgyához, egyik személyt a másik után léptette fel, párszor a regényt újra kezdeni látszott s párhuzamos vagy egy központ felé vezető utakat, alagutakat nyitott meg, hogy a fölfejtési kívánt titokhoz eljusson. Vagy mondjuk, rendre-rendre vonta le a sok rendbeli fátyolt, melylyel a végső kibontakozást elburkolta, mint a hogy a hegyek legmagasabb csúcsát legutoljára hagyja el az ezt fedező ködgomoly.

Másik, a mit Horváth követ, az, hogy mint Bulwer, ő is egész fejtegetéseket sző be regényébe a kor kérdéseiről, a társadalom ferdeségeiről s hasonlókrol. Így találunk Bulwer regényében oly fejtegetéseket, melyek gyakran csak laza viszonyban állanak a cselekvénnyel, úgyhogy pl. *Pelham* és *The disowned* regényeiből meg lehet írni az ő regényelméletét is. Ezeket vagy saját nevében mondja el, vagy párbeszédeibe szövi, vagy egy-egy alakjával mondatja el alkalomszerűen, vagy végre mint egy-egy alakjának elmél-

kedéseit szövi bele úgyszólván monolog gyanánt. Így elmélkedik Horváthnál is Várkövy Béla az idő múlásáról (I. 3—5. l.), Woodland a Róza iránt ébredt szerelméről (I. 71—77. l.), majd Woodlanddel előadatja Byronról való véleményét (I. 156—166.) egy vita keretében, más helyt a jótékony bazárokról (I. 258—262. l.) mondatja el vele a saját nézetét. Így elmélkedik a saját személyében a divatról (I. 21—24. l.), Bulwerről (I. 38—39. l.), a benyomásokról (I. 60—62. l.), a szerelemlről (I. 178—181. l.), az írói hangulatról (I. 187—189.), a nevelésről (I. 189—196. l.), az íráságról (II. 3—12. l.). Természetesen, a Bulwertől tanult mód szerint, ő is kénytelen regényébe több élettörténetet beleszőni. Így elmondja a Tihanyi-család, a Szenvey Benedek fejlődésének történetét, melyek összefüggnek a regényével; de Koriáti története, mely két fejezetet foglal le, már nincs semmi kapcsolatban vele. Felhasználja természetesen a naplóírást is. Így végül csak Woodland naplója leplezi le az események még homályban maradt részeit, akárcsak *Devereux*-ben az Aubrey kéziratban maradt vallomása. Felhasználja továbbá a levelezést, mely Bulwernek szintén kedvelt gyakorlata, kivált a *The disowned* és *Falkland* regényeiben. Horváthnál is Béla, Woodland, Isaura, Szerényi Róza, Tárnoky Sarolta mind leveleket írnak, kik pedig jórészen mind Kolozsvárt lakaak s így némileg nem is volna szükség e levelekre. Ezek természetesen mind nagyon bővítik a regényt, s valóban Bulwernek kivált későbbi öt, itt szóban forgott regénye mind sokkal, de sokkal bővebb, mint lenniök kellene, s ez igaz a Horváth regényéről is, mit később maga is elismert.

De máskülönb is Bulwer nélkül jóformán nem tud meglenni. Midőn Róza szépségét egy színházi estén a páholyban rajzolja, azt mondja, hogy «különösen azon kedvességet, azon örökös mozgásban levő kellemet», mely a lánykában volt, «kontár ecset» nem bírná festeni, s megint egy idézethez fordul Bulwerből, mely szerint Róza olyan volt: «mint fénysugár a hős oszlopok árnyain, majd itt, majd amott melegítve játszik, midőn az ajkáról az arcokra s onnan a szemekre, s megint visszaröpül; s majd köddé olvadoz össze, majd pedig szikrákra válik, mint ama futó villámok, melyek egy, a mennyről álmódó szentnek lelkén keresztül villannak». (I. 208. l.)

Ő rá hivatkozik akkor is, midőn a Sylvester-esti bálon egy társalgást vezet be. «Cserébeszédék (társalgás), még pedig fő, úri

helyzetű személyek közötti eszmés, oktató beszélgetések teszik a társasági románok fődzését», — ezt mondá Bulwernék egyik londoni könyvárusa, s ezt mondta neki is egyik kolozsvári könyvárus. E böles tanácsot követi stb. (I. 39. l.).

Meglepő továbbá, hogy Bulwer, mint Kemény Zsigmondról szóló értekezésemben módomban volt részletesen kifejteni s itt rá visszatérni fölösleges, az emberi természet és jellem leglényegesebb vonásának a hiúságot tartja. Alig van a jellemek rajzával kapcsolatban jellemvonás, mely Bulwernél gyakrabban fordulna elő, mint a hiúság, még pedig mind a hat, itt szóban forgó regényében. Eközben felállítja a következő tételt: «the wain are, always confoundedly jealous» («Hiú emberek mindig átkozottul féltékenyek». *Clifford*. XXI. fej.). Ugyanazt ismétli *Devereux*-ben is: «to irritate more and more that vanity with which jealousy is so wowed» (549. l. V. 4. fej.); azaz «mind jobban és jobban föliingerelte a hiúságot, melyvel a féltékenység annyira össze van kapcsolva». Ez a hiúság a Horváth regényének is lélektani alapja s alapja annak a bosszúnak is, mely tulajdonképen regényének főtárgya. Ugyanis hiúságában sértve határozza el magát bosszúra a kevély és elbizakodott gr. Szenvey s ugyaníly hiúságában sértve fogadja őt bosszújában szövetségesül Isaura, ki, mint szerző mondja, már neveltetésénél fogva «a hiúság és ennenség (önzés) áldozatává» lett. Amaz csak Rózán, emez pedig Rózán és Várkövy Bélán egyaránt akar bosszút állani. Az is megvan *Clifford*-ban, a mit Horváth az Isaura jellemrajzában kiemel, t. i. hogy egy nő légnemesebben bírja elbordozni azt, mi hiúságát porig alázza, s ebben a legfőbb az, mikor egy férfi, a kit a nő még, már a mennyire hiúsága s önzése engedi, szeret is, ez őt egy más nőért elhagyja vagy más módon érezteti, hogy megunta. Ez az előtt, ki a női lélek természetébe csak némileg is beavatott, ismert dolog. Ezt Bulwer jól figyelte meg. Ezért áll bosszút, e porig alázott hiúságért, Brandon William neje, midőn belátja, hogy mikor azt hitte, hogy ő volt áruló, tulajdonképen csúfosan elárulták s ez egyik pillanatban felköltötte leghevesebb szenvedélyeit, a másikban hiúságát a porig alázza. Természetesen rémes bosszút áll. Szeretőjét odahagyja, fiát, kiért férje egyedül él, elrabolja s utoaállóvá neveli.

Isaurát más körülmények közt hasonló helyzetben rajzolja e regény, mint hiúságának rabját. Midőn pl. Woodland burkolt,

de Isaura által jól értett czélzással tudtára adja a társaságban, hogy szerelme Rózáé s nem, mint a hiú asszony gondolta, az övé, szerző így rajzolja Isaura érzéseit: «E virágok közzé burkolt tövis mélyen hatolt Isaura hiúságának finom hártványába. Őt gyakori álmódosásainak meenyéből egyszerre lerántotta s Woodlandnek eddig csak közbeszédből gyanított igazi hajlandóságát tisztába hozta... Isaura helyzete rettenetes volt... A megsértett asszony-hiúság magának korlátlan utat vala törendő dagadozó mellén; de Béla jelenléte s vélei állása nem engedék annak szabad kifolyását. Szép keble pezsgő lávaforráshoz volt hasonló, mely fullasztó kénkövet lehell ugyan, de ki nem törhet; mert a tűztengert nagy akadályok lefűzőlva tartják még». (I. 226. l.)

De sőt éppen magával Isaurával iratja a szerző egy helyt, mit, mint láttuk, Bulwer is mond és Kemény Zsigmondnál is olvasható: «Midőn a szeretet már szerelemféltéssé kezd aljasulni, akkor e csúf szóból csakhamar elvész a szerelem s maradt csak a féltés... s ez nem egyéb, mint csupa hiúság leánya.» (II. 27. l.)

Ez az a lényeges pont, melyre Horváth a történet további menetén is visszatér. Művében egy helyt (II., 58—70. l.) Isauránál egy tea-összejevetelt rajzol egy februárvegi este, hol a szűkebb-körű ismerősök mind ott vannak s így Várkövy Béla és Woodland s természetesen Róza is. Társalgás közben Béla a Weber legújabb keringőjét játszsza el a zongorán oly érzelmesen, hogy könnyet fakaszt a Róza és Isaura szemében egyaránt; de amazt a szerelem, emezt az asszonyi hiúság s mámoros életörömök utáni bánkódás csavarta ki. Ekkor Zenyériné hozzámegy s megdicséri olyformán, hogy czélzást tesz Rózára, miat a ki meghatotta a játszót, Béla elfogódásában nem veszi észre a kivetett tört s élőszóval ismétli Zenyérinének, mit levélben úgylis megírt már, hogy Róza iránt újra ébredt szerelme rá nézve élet és halál kérdése. Itt egy pár finoman megírt lap következik. Ezt, mondja a szerző, drágán fogja Béla megfizetni. «Hát — teszi hozzá — az asszonyi hiúság legfélelmeesebb szülöttjét, a megbántott szerelmet idézed te ki harcra?» Nem elég szerelmed megvonása, még izgatni is mered e vészes lávát? «Könnyelmű vak halszél te! hát nem tudod-e, hogy nincs vészesb ellenség, mint egy önhiúságban megsértett asszony? S hogy az, ki legtüzesebben, legbolondabban szeretett, hogy az, ki egykor száz életet adott volna szerelmedért, ha sze-

retni s becsülni megszűnted, keservesb, fáradhatlanabb, élesebb és kérlelhetlenebbül jajt hozó ütdözéseiben, mint ellenfeleidnek bármelyike? — Úgy van, szeretni tud, bizony tud szeretni az asszonyszív; de ám gyűlölni is; s megvallom igazán, annyira még nem ösmerem az asszonyszív organismusának anatómiáját, hogy egyenesen meghatározni tudnám: melyik érzésében kicsapongóbb... melyikben kevésbé korlátok közé szorítható: a boldogító szerelem istenítő érzésében-e... vagy a kaján gyűlölség pokoli dühében...?»

Tagadhatatlan, hogy úgy ez a rész, mint a folytatása, melyben Isaura külsőjén a harag jeleit rajzolja, nagyon jó; de a fentiekben lehetetlen *Clifford* XXXIII-ik fejezetének hatását, melyre már hivatkoztunk, föl nem ismerni. A helyzet más, de a lélektani lényeg ugyanaz. Erre a megsértett asszonyi hiúságra Horváth utóbb is a maga helyén, midőn Isaura bosszútervét rajzolja, visszatér. Így ott, midőn azt beszéli el, hogy Béla tovább is fenntartotta vele a szíves viszonyt, mert ezzel mintegy palástolni akarta Róza iránti szerelmét a világ előtt. (II., 117—118. l.) Ezért szövetkezeti aztán a szerző Isaura, az elhagyott nő és Szevvey, a kikoszarzott kérő megsértett hiúságát a bosszúra, melyről a tartalom előadásában szólunk s melynek Szevveyre vonatkozó részében szintén megtaláljuk előképét *Clifford*-ban a Mauleverer megsértett hiúságának rajzában, miközben Horváth némileg hasonló helyzetben is mutatja be Szevveyt, midőn Róza a «hiu férfiú» másodszer is, bár burkoltan, kikoszarazza. (II., 191. l.) S midőn Szevvey bosszúterve egyelőre sikerült, hozzáteszi: «Hiúságon alapult szenvedély mire nem vihet egy embert, de kivált egy Szevveyt?» (II., 197. l.).

De ne folytassuk tovább; ezek teljesen bebizonyítják azt, a mit állítottunk. Azonban lehetetlen itt elhallgatnunk a szép-irodalom tanulmányozásából merített azt az általános észrevételt, hogy korokként vannak az emberi jellemnek és az életnek oly vonásai, melyek mintegy egyetemesen foglalkoztatják a regény-és drámaírókat. Egyszer a szerelem az, a maga végzetességében, máskor a gazdagodás, a pénz, máskor a házasság vagy éppen a házasságtörés, máskor az állami élet, a politika, máskor a bűn és bűnhődés s több efféle problémák. Ebben a korban a hiúság és az ebből folyó eltévelyedések problémái korántsem szorítkoz-

nak Bulwerre és iskolájára. Ismeretes, hogy Balzac is sokat foglalkozott vele, hiszen ő mondja a többek közt egy helyt: «szenvedélyek közül a leghatalmasabb a hiúság.» (*Splendeurs et misères des courtisanes*. II. 20. feje.) Megtaláljuk továbbá, mint a tettek rúgóját, Scottnal, Thackeraynél, George Sandnál s nálunk Keményaél és több más kisebbségnél.

Átvette végre Horváth Bulwertől azt, hogy mint az ő idejében más modernné vált regényírók, ő is morális, erkölestani regényt is akart írni, melyben Bulwer az első nagyjelentőségű előharcos, a ki problémákat vet fel, gyakran paradoxszerűen, melyeket megoldania ugyan nem sikerül, de fölveti őket. Tudjuk, hogy már fiatal kora óta legkedveltebb tanulmányai az erkölcsbölcselek voltak s ezek tanáiba oly mélyen belehatolt, mint talán egyetlen mult-századi regényíró sem. Nem Bulwer akarván itt jellemezni, sem morális elveit kutatni, itt csak egy pár, nekünk e helyen szükséges pontra akarom felhívni a figyelmet. Ezek elseje az, hogy Bulwer előtt a regényírók nem foglalkoztak az előkelő élet rajzával s így ez jórésben az irodalom és olvasó előtt ismeretlen volt. Ő volt az első, ki egyik feladatául tűzte ki levakarni azt a külső mázat az előkelő világról, mely ennek valódi lényegét, s letépni az álarcot, mely az arcok valódi vonásait elfödí. Sőt, ezt annyira nagyra tartotta, hogy a regényíró első kötelességének vallotta. Erre törekedett Horváth is, s ez az első magyar regény és sokáig egyetlen, mely tényleges, kézzelfogható s a valóság képét magán viselő helyi, előkelő viszonyokat rajzol 1826 tájáról s éppen Kolozsvárról. Ennyiben ő kiválóan realista, s ha jobban ismernők Kolozsvár akkori előkelőit, kétségtelenül éppen úgy meg bírnák határozni mintáit, mint a hogy leírja ugyanott a főtérét, a régi lábasházat, melyet e sorok írója is jól ismert, továbbá a fenesi utat s a hójai erdőt, melynek egy tisztásán a párhaj lefolyt.

A másik, a mit ki akarunk emelni, hogy Bulwer mindegyre hangsúlyozza, hogy életünket nem mi, nem a szabad akarat, hanem a fátum kormányozza. «A bűn a körülmények szülötte; — mond ő — kötelességünk megkísérteni e körülményeket helyes keréknyomba hozni, mielőtt jogunk van a bűnt büntetni.» Ez *Clifford* rendes szólásmódja csete második felében. (XXXVI. feje.) Ugyanezt kifejti az esküdtek előtt, nagy beszédében, mely annyi támadás tárgya volt az akkori Angliában. Ez a paradox-tétel

tulajdonképpeni alapja az *Eugen Aram* ez. regényeinek s részletesen megírta vele a börtönben írt vallomásában; de megvan *Devereux*-ben, *Godolphin*-ban s nyomai megvannak összes ekkori regényeiben. Ez teszi alapelvét Aram egész «önvallomás»-ának (V., 7-ik fejj.), mely szintén annyi támadás tárgya volt, úgyhogy 1855-ben át-dolgozta regényét az olvasók kedvéért, mely szerint Aram részt vesz ugyan a halálos ítéletet maga után vonó rablásban, de a gyilkosságban nem. Ő azt mondja, hogy e módosítást a pör aktáinak pontosabb tanulmánya alapján tette; de valóságban engedmény volt, mivel talán maga sem volt biztos saját moráltalanának megbízhatóságában. Végre csak *Godolphin* II-ik fejezete elejéről idé-zünk pár sort: «Mily különös ez az élet! mily bábok vagyunk mi! Mily rettentő rejtély a fátum! Sohasem teszem lábomat ajtómon kívül a küszöbre, hogy a félelmes sötétség gondolata, mely a leg-közelebbi pillanaton lebeg, ne rohanna meg. Mily borzalmas vég-zet függhet szívünk felett! A kard mindig fölöttünk, látva vagy láthatatlan. És ezzel az élettel, a sötétség és rémület e színterével, kívánják sokan, hogy oly elégedettek legyünk, mint csak kíván-hatjuk, hogy mást ne óhajtsunk.» Ez utóbbi művet Horváth nem ismerte, s itt csak a Bulwer tana teljessége kedvéért idéztük; de előbbi műveiből a végzetnek e tana visszhangzik *As elbujdosott*-ban is. Escott (*Eduard Bulwer*, 1900.) is megerősíti azt, hogy Bulwer sokat foglalkozott a szabadakarat s a végzet és a *prædestinatio* tanával (49. l.). Természetes, hogy Horváth ily tanulmányokat nem tett; deregénye a maga egészében a sors különös működésére, emberi sorsunkban való végzetes szerepére van alapítva, melyet «vak tündér»-nek nevez s melynek tulajdonítja a maga testi el-ferdülését is. (I., 168—9, 35. l.) Ez a fátum, az előre nem látott fátum az, melyet Woodland is okol (II., 266. l.) s így kiált fel: «Úgy van!... a sorsnak voltam egész életemen át játéka; sors-nak vagyok ezúttal is áldozatja!» (II., 270. l.).

Ugyancsak egy másik helyen ezt írja: «Oh történet! (t. i. fátum), te vak, te fudáza történet!!! Be sok hamis játékot ját-szasz te egyszer is, mésszor is az emberek fájával!... Be ritkán fonódnak zavaros fonalaid leplekké, melyekből aranyhímzetű ta-karók készülhetnének a rózsaszín boldogság tündérsátrai felett! S ah, be sokszor, be több mint sokszor, szövédnék öszvebomlott esalfa szálaid csak színlett örömek és álmegelegetés kiáltó cí-

mereivé;... ezímerékké, melyek a tanútlan, kiholt életörömek s a néma könnyek között eltemetett házi boldogság fekete koporsó-ján ezüst és arany színekkel tarkálva fénylenek!...» (I., 168. l.).

Így beszél a sorsról Horváth, mint Bulwer vagy mint ké-sőbb Kemény Zsigmond is.

VIII.

Bulwer ezeken kívül szereti az ú. n. különös jellemeket. Sokkal több alakot szerepeltet tehát regényeiben, mint szükség volna a cselekvényhez, s kik erre gyakran semmi befolyással nin-csenek. Valóságos szemlét tart oly emberek felett, kikkel főhősét egyszer-kétszer hozza össze. Ezt célzattal teszi, s meg is mondja. Szűkebb körben Horváth is teszi ezt. Pl. Korlátira, az id. Hal-mayra, Rosenbergnére, Jártasyra nem volna szüksége; de Kor-láti érdekes, mert mint volt katona általában nem szereti a hazai viszonyokat, id. Halmay gourmand, mivel ily természetű dolgokat beszéltet (talán a *The desowned*-ből Gasoleton képére alkotva), Ro-senbergné kaczer nő, ki ilyenmű párbeszédet folytat, Jártasy rossz gazda, s alkalma van mint ilyet bemutatni.

Mestere szerette továbbá a szellemes, de gyakran csak szel-lemeskedő párbeszédet. Ilyenekre bőven találunk kivált *Pelham*-ben s a *The disowned*-ben. Gyakran mesélik, hogy társaságról tár-saságra, összejövetelről összejövetelekre visz, személyeket beszéltet lapokon át csupán szellemes társalgás céljából s néha ezek miatt cselekvénye, mint *Pelham*-ben és *Devereux*-ben, egész kötetten át megakad. E szellemeskedő párbeszédet példáit szintén megkapjuk Horváthnál, ki, mint láttuk, ebben a regény egyik főfeladatát találta, melyek egyébként a regény cselekvényét szintén nem vi-szik előbbre. E párbeszédetbe, mint Bulwer, számos idézetet, gyakran nem is könnyen érthető vonatkozásokat szó bele, úgyhogy mindegyre jegyzetet kell tennie, hogy megérthessük. Alakjai, éppen mint Bulweréi, szinte fitogtatják olvasottságukat, ismereteik sokoldalúságát. Mindez Bulwernél néha bizonyos encyklo-pædia-szerűség hatását teszi. Mert általában igaz, hogy Bulwer ren-geteget olvasott. A régi klasszikusok, az angol, a francia és német irodalom egyaránt fel voltak raktározva fejében vagy jegyzőkönyvei-

ben, honnan idézeteit veszi, melyekkel állításait támogatja, néha czáfolja őket s műveit sok helyt az érthetőség kedvéért jegyzetekkel látja el, mint valami tudományos munkát. Meg kell adni, hogy Horváth is rendkívül sokat olvasott. Ismeretei gazdagságával és sokoldalúságával szószerint meglep s majdnem csodáljuk, hogy hol volt alkalma az akkori Kolozsvárt ennyi mindenhez hozzáférni.

Minderről kis szemle meggyőzhet. Az akkori magyar irodalmat jól ismerte. Így ismerte Kisfaludy Sándor, Csokonai, Kazinczy, Virág Benedek, Vörösmarty, Berzsenyi, Kölcsey, Döbrentei, gr. Dessewffy József, Széchenyi, gr. Teleki Domokos, Bessenyei György, Gvadányi, Fáy András, Helmezy, Mátyus (*Diaetetica*), Kisfaludy Károly, Dayka Gábor műveit. A költők közül legfőbb kedvence Kisfaludy Sándor, kiből számos helyen idéz. De minden hazai rónál nagyobbra tartja gr. Széchenyit, kinek műveire mindegyre ezéző s belevonja a *Lovakról*, a *Hitel s Világ* cz. műveket a társalgásba vagy pedig maga elmélkedik rólok. Ennélfogva nála, mint odaadó Széchenyi-tanítványnál, a mester számos eszméinek visszhangját megtaláljuk. Abban a korban, midőn Széchenyi fellépett, egész irodalmunk pro vagy contra e nagy szellem hatása alá került: tudomány és szépirodalom egyaránt. Széchenyi e hatásáról is egész könyvet lehetne és kellene írni. Ismeretes, hogy Széchenyi összes elvei közül a legelső, melyek nevében dolgozott, írt és áldozott: a nemzetiség a nyelvben kifejtve és a műveltség bölcs tanítás, nevelés és szakszerűség által. Ezekre Horváthnál számos utalást találunk. Az ok nélküli külföldieskedőket éles szatirája sújtja, a nevelésről külön értekezik, a szakszerűségről nem egy helyt emlékezik meg (I., 194—195. l. stb.) s félszeg nevelésünket egészen Széchenyi szellemében rója meg s egyebekben is nem egyszer idéz tőle.

Különösen azonban a II. k. bevezetésében egész lelkesedéssel ír róla, anélkül egyébként, hogy megnevezné. Az írósról elmélkedik itt, mely, a kiből megvan, azt nem hagyja nyugton, s kérdi, mi az a hatalmas erő, mely íróasztalához lánczolja az ilyen embert? az ifjúkor, a honszeretet, «egy szebb jövőre édes sejdítése?» Nem! Ez a legnagyobb erő — feleli Horváth — a halhatatlanság vágya; mert semminek elgondolása nem szörnyebb, mint a teljes elfeledtetése. Ő maga részéről legszebbnek az emberre nézve azt tartja:

«Siquid habent igitur vatam prasagia veri,
Proximus ut moriar, non erō terra tuus».

Itt, szintén nem nevezve meg, Széchenyit idézi: «S tagadhatja-e valaki, kivált ha élete tavaszát általélte, s ingadozó vágyai valamely határozottságot nyertek már, hogy semmi oly kellemes malasztal egész létét nem tölti el, semmi őt annyi varázsszal, szinte magamagán túl nem ragadja, mint midőn hatáskörében, bármi legyen is az, Correggióval így kiálthat fel: *anche io sono pittore!* — legyen érdeme egyébiránt való vagy képzelet.»

E sorokat a *Világ*-ból veszi (189. l.). Lehetetlen nem idézni itt, legalább részben, azokat a helyeket, melyekben ezzel kapcsolatban Széchenyi iránti csodálatának ad kifejezést. «Nemzetünk dicsősége! — írja Horváth — ne vedd rossz neven te, — ki e sorokat írtad, — ne vedd rossz neven az érdemtelen írótól, hogy e mélyen érzett igazságot ez alkalommal szerényen visszhangozá. Te! kinek szellemmel párosult erényei fényoszlopához én is — egy födetlen fővel s hízlegést nem ösmerő tisztelettel — járulok. Oh vajha tanító ékesen szólásod crœzusi forrásából csak egy-két maréknyit meríthetne koldus lelkem, mely — hidd el — most is, midőn ezt olvasod, írói fénykorod arany sugári között prometheuszi szándékkal lebeg!... S nem hiszed?... Gondolod: nincsenek fölfoghatlan, lelket lelkekhez vonzó húrok, vagyis láthatatlan hajszálok, mikéül fogva lélek lélekhez bizonyos percekben közeledik?»

Így folytatja pár oldalon. Magát Széchenyivel szív- és lélekrokonságban levőnek hiszi, s ezt megérti bizonyára éppen Széchenyi, a ki oly «szépen érti az édes viszonyt lelkünkben eltalálni». «Fogadd hálámat, mondja tovább, édes, kedves hazám nemesb fiai nevében közügy körüli fényes fáradozásidért.» Kéri, hogy ne rottentse pályáján icigység, tudatlanság vagy a felvilágosodást kerülők lármája, legyen rendíthetetlen és megszedíthetetlen. Majd ezzel végzi:

«Haladj; haladj békével szép pályád ragyogó czéjja felé! Áldás minden lépted kövesse, míg közöttünk mulatsz; s majd ha az isteni szikra lerázta földi lánczait, s lelked agyagbörtönéből kitört — mely minden jobb polgártársad szívében szomorúan kongandó órára mentől későbbben biczenjen a gyorsan haladó nagy időnek fekete mutatója — akkor, mondom, tekints vissza imá-

dött honod kies hantjaira; s bármi légyen is éltedben nemes fáradozásaid magvainak gyümölcse: meglásd, hogy egy igazságosb jövődönnek hevítő napja megérlelendi a reménytele multnak szerteszórt magvait!... Addig is — kérlek Istenért — el ne hallgass! Szórj világot világra, ám mert távul van még az egész láthatárt teljes fénybe állító aranykerék; s ha pitymallik is hajnalunk: messze... messze még a dél!!!» (II., 8—11. l.).

A leglelkesebb sorok közé tartoznak, miket Széchenyiről abban a korban írtak.

Egy rövid szemle is meggyőz továbbá róla, hogy a külföldi irodalmat is széles körben ismerte, mint a ki tudott németül, francziául, angolul, olaszul és latinul s értette az erdélyi oláh nyelvet is, de ennek itt alig van szerepe. Mindenesetre ismerte Scott Waltert, kire többször hivatkozik. Őt az újabbkori romantika ideigleni diktátorának nevezi s idézi is párszor (I. 4., 123. l.). Ha élénk leírásról van szó, azt Walter Scotti színezésnek, a kolozsvári régi lábas-ház ebédlőjét szintén ugyanolyannak nevezi. De ezek csak részletek. Fontosabb az, hogy Linka cigánynevet Scott Walter nyomán alkotta meg. Ez még külsejénél fogva is hasonlít Meg Merillieshez. Époly óriás alak, ép oly hatalmas erejű, ép oly ijesztő s különös öltözékű. A regény menetére is hasonló az ő és a regényben csak említett nénje, Sybilla befolyása, mint Scott cigányasszonyáé *Guy Mannering*-ben s Sybilla levele félzavarosságában, féljósátszerűségében egészben véve olyan, mint Meg Merilliesé. Ugyanolyan mindentudása, eselvetése; csak odaadása és őszintesége kevesebb, meg ravaszsága Woodlanddel szemben több, mert a szerzőnek erre éppen így volt szüksége. A másik, a kit folyton idéz s láthatólag a külföldi költők közül legjobban bámul, Byron, a kit később ő ismertetett meg részletesebben a magyar irodalommal. Sőt inkább azt lehetne mondani, hogy ismeretetését már e művében megkezdte. Nem csak számos helyen idézi őt s fordítja le az idézett helyeket (I. 53., 146., 191., II. 6., 10., 297. l.); hanem mindegyre hivatkozik műveire.¹ Különösen pedig Woodland szájába adva szép védelmet ír róla, melyet Zenyériné szalonjában mond el. Erre a háziasszony szólítja föl, midőn az idősb Halmay az angol költőt, Zenyériné kedvencét, megtámadja

¹ I. 61. l. *Childe Harold*-ból idézet. L. még I. 75—156. l.

s Lamartinét fölébe helyezi. Halmay kivált Byron jelleme ellen kél ki s hangoztatja az ismert vádakat, különösen asszonyok költőjének nevezvén őt. Erre Woodland, ki mint láttuk, személyesen is ismerte, védelmébe veszi, miben Zenyériné is támogatja. Majd előhózzák Várkövy Béla fordításait Byronból s ebből párt felolvasnak. Ezek egyikét *Musikára tett stanzák* cz. a. Woodland teljesen is felolvassa, melyet természetesen Horváth fordított le. (I. 155—166. l. Kiadta utóbb átdolgozva *Művei*. III. *Zenére tett stanzák* cz. a. 117—120. l.) Ezek mellett midőn Woodland naplóját kivonatossan közli, említi azt is, hogy mit írt Byronnal való ismeretségéről s hogy lefordította a *Don Juan* nevezetesebb helyeit, továbbá Byron emlékére egy hosszabb költeményt írt, melyből a három utolsó versszakot közli.

Ezeket kívül e műből kiviláglik, hogy Shakespeare-t eredetiben nagyon jól ismerte. A *Magyar Sh.-Tár*-ban közben ismertettük a Shakespeare-ből idézett helyeket, melyek nagyobb része olyan, melyekről előbb irodalmunkban nem volt szó. Idéz magyarul *Romeo és Juliá*-ból, *Julius Caesar*-ból, *Antonius és Cleopatrá*-ból, *Cymbeline*-ből, *A velencei kalmár*-ból, *A tévedések vígjátéká*-ból, melyekből többnyire ezek az első magyarra fordított részletek.² Moore Tamás *Lalla Rookh*-jából és *The veiled Prophet of Khorassan* művéből szintén e regényben találjuk az első fordított részleteket (I. 230. és 236. l.). De ezek mellett Otway (*Venice preserved*), Crabbe, kitől műve jeligéjét vette, Schiller (*Turandot*, *Wallenstein*), Mme Collin (*Malvina*, *Mathilde*) Lucretius, Horatius, Spenser, Pope, Milton, Goethe, Young (*Éjszakái*), Racine, Mme Staël, Rousseau, Lamartine, Hugo Victor, Chateaubriand, Gibbon, Seneca, Rochefoucauld, Voltaire, Petrarca, Tasso, Ovidius, Vergilius, Bernard, Gray (*Poémata*), Grillparzer, Demoustier, Jean Paul, mind szerepelnek e műben rövidebb vagy hosszabb idézettel s rajtuk kívül még többekről van szó vagy rájuk hivatkozás. Ez mindenesetre nagykorú olvasottság tanújele; de ismételjük, a regényben ennek ily felhasználása szintén Bulwer hatása, a ki úgy látszik legalább, nem kis hatást tett általában is arra, hogy vonatkozások, hasonlatok, képek ne csak a természetből vétesse-

² L. *M. Sh.-Tár*. 1917. X. 257. l.

nek, hanem a történelemből s kivált a költői irodalomból. Oly vonás, melyet nálunk megtalálunk utóbb Kemény Zsigmondnál is.

IX.

Így vonult be hozzánk Bulwer a regényirodalomba, s Horváth működése e szempontból kiváló figyelmet érdemel. Bulwer e hatása tehát megelőzte a Walter Scottét, kivált ha a regény iratása s nemcsak megjelenése idejét vesszük. Horváth hatásának kell tulajdonítanunk, hogy e regénynyel egyidőben Kolozsvárt a *Nemzeti Társalkodó* 1836-iki I. kötetében néhány Bulwer-fordítás jelent meg kisebb elbeszéléseiből és elmélkedéseiből, mint *Hűtlenség a szerelemben* (I. szám, jan. 5.), *Amilyen a világ* (2–3. sz., jan. 12. és 19.), *A betegeskedésről és annak vigasztalásairól* (4. sz., jan. 26.), *A szerelem tűzpróbája* (7–8. sz., febr. 16., 23.), *Lord Chatterton* (10. sz., márcz. 8.). Ezek az első, eredetiből fordított részletek Bulwerből, kivéve a Horváth regényében már említett pár oldalt. Ugyanez évben Bajza is adott egy elbeszélést tőle a *Pillangó*-ban *A testvérek* cz. alatt. Ez az elbeszélés Bulwer *The pilgrims of the Rhine* cz. műve XXIV. fejezetéből van véve, de német átdolgozásból fordítva, nem eredetiből.¹ Ezzel egyelőre

¹ Megelőzőleg Bulwer: *Trelowney's adventures in East-India* (Németül Richardtól 3. köt. Aachen és Lipsze. 1832.) cz. regénye ismertetve *Tudománytár* V. 202–3. l. (1835.) *Angol irodalom* cz. a. U. o. VIII. 240.–251 l. (1835.) ismertetve *England and the English* (németül Lax Ludwigtól 3 köt. Aachen és Lipsze) cz. műve több kivonattal. Ugyanott van még szó Bulweréről a 230–231. l. on Cunningham Allan: *Biographical and critical history of the british literature of the last fifty years* (Paris. 1834.) műve ismertetésében, kit csodálatra méltónak nevez. Az ismertetés a *Gött. gel. Anzeig.* nyomán van írva. E folyóirat alább is foglalkozik Bulwer műveivel. L. 1837. *Literatura* részében I. 15., 21 l., (*The Student* ismertetése) 268 l. (Ennek nyomán erről megemlékezik a *Figyelmező is.* 1837. I. 132. has., hol a *Tudománytár*-t ismerteti.) II. 1838. 3 l. (*Monarchy of the middle classes*). 1837. I. 268–269. l. (*Pillantások idők három jó irodalmárjára*. V. P. = Vajda Péter. *Az Allg. Zeit.* 257–259. 1836 nyomán.) IV. 1840. *Bulwer C. L. Legújabb munkái.* 327–329. l. Ford. Fekete Soma a *Blätter z. Kunde der Litt. des Auslandes.* 1837. 113–114. sz.-ból (*Athens, its Rise and Fall* és *Ernest Maltravers* művek ismertetése.) Fest Sándor úr szíves figyelmézetni, hogy Bulwerrel 1836 előtt van még szó: Bajza: *Krit. Lap.* 1834. 51. l. *Társal-*

megszűntek a Bulwer-fordítások. Regényeiből utóbb kettőt fordítottak le: Vajda Péter *Éj és korány* cz. a. 1843-ban a *The night and morning*-ot (3 köt.) és Gólszécsy Ödön *Rienzi*-t 1843–44-ben (3 köt.). Drámáiból egyet fordított le *A lyoni hölgy* cz. a. (dr. 5 fv.) Láng Ádám, de németből, s nyomtatásban nem jelent meg.¹ Utóbb Horváth sem foglalkozott többé vele s mint alább idézendő értekezése mutatja, nem is becsülte oly nagyra, mint a fiatal éveiben.

Másik hatása Horváth regényének az volt, melyet vele Jósikára, a nála 18 évvel idősebb nagybátyjára gyakorolt. Ezt maga elmondja *Jósika Miklós regényeiről s a regényirodalomról általában* cz. értekezése IV. részében, (*Honderű.* 1843., II., 12. sz.)² melyet rendszeren mindenki idéz vagy legalább kivonatol, ha Jósikáról van szó. Horváth szerint ő 1834-ben éppen regényén dolgozott kolozsvári házukban, midőn belépett Jósika s atyafiságos leereszkedéssel kérdezte, hogy min dolgozik? — Én egy regényt írok, — felelé Horváth. Jósika hitetlenül csodálkozva kérdé, hogy miként jutott e gondolatra? Így beszélve felolvastatott vele pár fejezetet e regényből, majd fejesóválva ment el s néhány nap múlva elküldte neki az *Irány* cz. a. utóbb megjelent munkájának kéziratát, melyet a *Váslatok* követett. Mindkettőt Horváth javította ki, s az ő közvetítésével jelentek meg; de ő bár látta bennük az írói képességet, nem sokat tartott róluk, emellett Széchenyi és Wesselényi korábban megjelent művei már meg is haladták a bennök kifejtett gondolatokat. Midőn tehát Jósika rólok véleményét s azt kérdezte, hogy vajjon folytassa-e az írói pályát, így felelt: «Te jó historikus

kodó. 1834. 340 l. (Csató Pál öt maximát közül *Palham*-ból. 1835. 33–4, 38–39. l.) Lukács Móricz: *The pilgrims of the Rhine*-ből fordít s jellemzést ír róla az 57–58, 61–62., 65–70 l. *Edward Lytton: Bulwer, mint író* cz. a. — U. o. 295–96. l. *Francia galantéria Lytton Bulwer után.* Későbbiek: *Aurora*, 1837. 233–234. l. *Tudós.* Ford. Lukács Móricz. *Tud. Gyűjt.* 1837. VIII. 116–117. l. *Athens, its Rise and Fall* ismertetése. *Hasznos Mulatságok.* 1839. I. Mutatvány *The last days of Pompeii*-ből (*Pompéji végnapjaiból*) 25–26., 29–31., 33–36. l. U. o. 87., 89. *Bulwer munkái.* Angolból Sz. B. — L. még *Az angol irodalom* 1839-ben. (*Tudománytár. Literatura.* V., 208. l.) Bulwer *Anglia és az angolok* könyvéről. U. o. V. 455–56. l. — *A jelenkori angol irodalmáról.* (Philarète Charles értekezésének ismertetése. A B. J.-tól a *Blätter zur Kunde d. Litt. d. Auslandes.* 1839. 85–91. sz. nyomán.) VI. 241–267. l.

¹ *Tudománytár. Literatura.* V. 42. l. Megvan a m. t. Ak. kéziratrárában.

² Megjelent az egész értekezés u. o. 9–19. sz. I–VIII. fejezetben.

vagy, Erdély régiségeiben jártasságodat gyakran bámultam gyerekkoromban. Emlékezem, mi részletesen ismerted néhai atyád dús fegyvertárának, az ős török szablyák, köves nyergek, skófiúmos szerszámok, sábrákok, vérték, vasüngek, kopják, hellebárdok, buzogányok, tegzek és tatár siskaknak oly regényes érdekű történeteit, hagyományait és legendáit: írd le nekünk azokat, nyiss Erdélynek egy új világot». Erre, mond Horváth, Jósika eszmélni kezdett, homlokát dörgölgette s megszületett elhatározása. — «És így lett Jósika Miklósból író.» A véletlen okozta, hogy *Abafi, Zólyomi* s a regények ismert sora megszületett.

Így Horváth, ki hasonló esetekre számos példát idéz. Ez elbeszélés igazságában nincs miért s nem is lehet kételkedni; ezt úgy Horváth szavahihetősége, mint a két férfiú rokonsága egyszerűen kizárja, s ha nem lenne igaz, Jósika, az ő nagy önérzetében, melyet mind ismerünk, nem is tűrte volna el hallgatagon. Igaz, hogy Jósika utóbb ezt nem ismerte be; de nem is tagadta, s mikor saját felléptéről írt, akkor Horváth már nem élt. Ámde ez nem jelenti azt, hogy nem történt meg s nem is jelentheti. Jósika pl. Walter Scott hatását sem ismerte be, éppúgy nem, mint Kisfaludy Sándor a Petrarcaét; pedig mindkettő igaz, megezáfolhatatlanul az. Természetesen, ez nem zár ki egyéb hatásokat, hiszen csakis egy eredőből egy írói pályát, de semmi más eredményt sem lehet sem a physikai, sem a szellemi világban kimagyarázni. Itt is, ha a tehetség és hajlam nem lett volna meg, hiában lett volna a biztatás; hiszen sok biztatás történik eredmény nélkül; néha azonban történik az idők teljességében is. Itt az történt; az alvó tündért éppen akkor illette meg Horváth, midőn éppen föl kellett ébrednie, de mégis az ő érintése költötte fel.¹

¹ V. ö. erről főképen Weber Arthur: *B. Jósika Miklós. Budap. Szemle.* CLX. 59—66. 1. Dézsi Lajos: *B. Jósika Miklós.* 173—176. 1.